

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

I. Halvbind

1942

Udgivet af
Historisk Samsfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

En Stenalders Gravplads ved Harreby.

Af **Therkel Mathiassen.**

Lidt syd for Harreby i Hygum Sogn ligger et af Sønderjyllands mærkeligste Oldtidsminder, en Stenalders Gravplads. Højt og smukt ligger den, paa Sydvestskraaningen af et Bakke-
drag, med vid Udsigt, dels mod Syd over de lave Heder og Plantager langs Gram Aa og Gelsaa, dels mod de lave Strækninger i Vest, hvor Ribe Domkirke rager op som et Vidne om, at vi er i en ældgammel Kulturegn. Naar man kommer fra Harreby ad Vejen sydpaa, skal man 6—700 m ind over Marken mod Vest, lige før man naar den stejle Bakke ned mod Lasbjerggaard, for at finde Gravpladsen; den tilhører Enkefru Hansine Ebbesen, Harreby, men Arealet, hvorpaa den ligger, er bortforpagtet til hendes Svigersøn, Gaardejer Johannes Poulsen, Lasbjerggaard.

Efter at der ved Pløjning var fundet et lille Stenkammer paa Marken her, foretog daværende Museumsdirektør C. M. Lund, Haderslev, i 1934 en Undersøgelse af Pladsen, hvorved han afdækkede to smaa Dyssekamre (Planens Nr. 1 og 2), en andenstensat Grav (Nr. 3), hvori der fandtes to Lerkar, og nogle Støndynger; Sagerne fra Lunds Undersøgelse findes i Haderslev Amts Museum, hvis nuværende Leder, cand. mag. Hans Neumann, velvilligt har stillet Materialet derfra til min Raadighed. I 1936 og 1938 fortsatte Nationalmuseet med Forfatteren som Leder Udgravningerne ved Harreby, hvorved der afdækkedes et større Areal og fandtes flere Mindesmærker, navnlig et fuldstændig urørt Dyssekammer (Grav 5). Undersøgelsen afsluttedes med, at et Areal af Gravpladsen, 25 m langt og 18 m bredt, omfattende de vigtigste og bedst bevarede af Gravene, ved Ejendens og Forpagterens Velvilje blev fredlyst. For dette og for den store Hjælp under Udgravningen, der blev ydet af Ejendens Søn og Svigersøn, Gaardbestyrer Johannes Ebbesen, og Gaardejer Johannes Poulsen, maa jeg bringe Museets bedste

Tak; de ses begge paa Billedet Fig. 1, hvor Johannes Poulsen med Stensøger leder efter flere Kamre.

Fig. 1. Der ledes med Stensøger efter nye Kamre.

Th. Andresen fot.

Harreby-Gravpladsen er gentagne Gange nævnt i den arkæologiske Litteratur¹⁾; men endnu er den ikke blevet rigtig beskrevet.

Gravpladsen ligger under flad Mark paa Terræen, der skraaner svagt mod Syd og Vest. Faldet er paa det fredede Areal (25×18 m) fra Øst til Vest ca. 1/4 m, fra Nord til Syd knap 1 m. Højden over Havet ligger omkring 25 m; mod Nordøst fortsætter Stigningen til Bakkens Top, der ligger c. 31 m. o. H.; mod Syd og Vest falder Terrænet ret stejlt mod den flade, sandede Slette, hvori Aaløbene har skaaret sig ned. Jordbunden er Morænegrus med mange Sten i Undergrunden. Der var ikke før Under-

¹⁾ Brøndsted: Danmarks Oldtid I, S. 199—200 og 352. Acta Archaeologica 1937, S. 324—25. Schwantes: Vorgeschichte Schleswig-Holsteins, S. 200, Fig. 218. Åberg: Kulturmotsättningar i Danmarks Stenålder, S. 20 og 28, H. Neumann: Nogle nedgravede Stenkamre fra Haderslev Amt. Fra Danmarks Ungtid, S. 63.

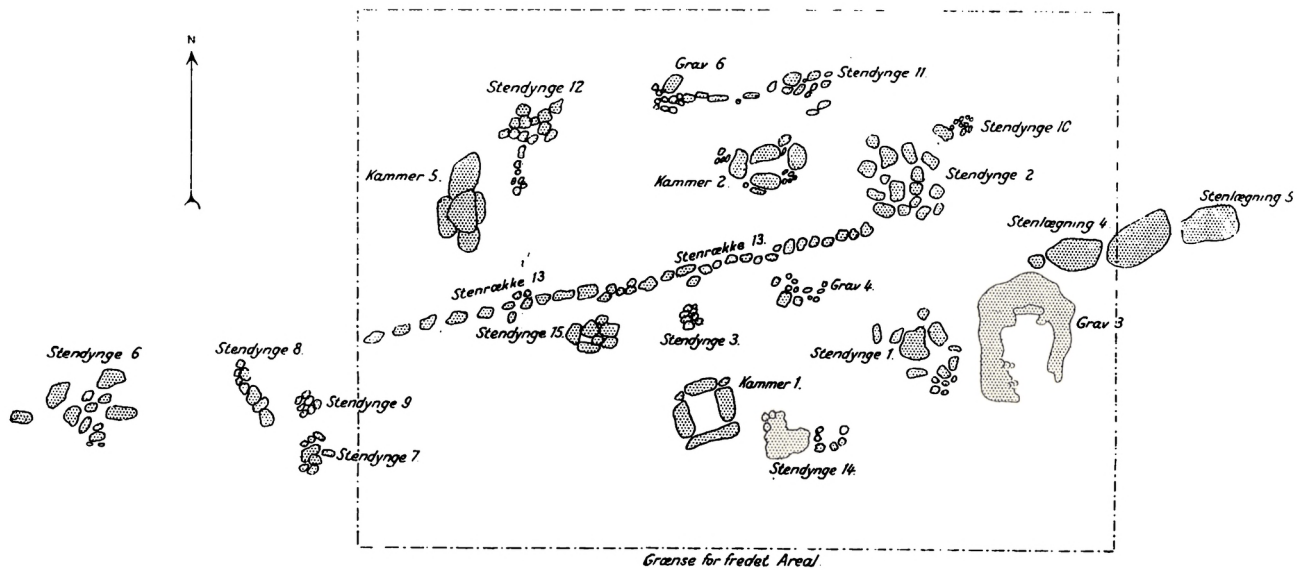

Fig. 2. Plan over Gravpladsen ved Harreby.

søgelsen nogetsomhelst Tegn til, at der paa Stedet har været nogen Høj; alle Gravene maa have været gravet ned i Jorden; Terrænets Fald er saa svagt, at der næppe kan være Tale om, at den Jord, der dækkede Kamrene, kan være flyttet eller skyl-

Fig. 3. Gravpladsen, set fra Øst; i Forgrunden Grav 3.

T. M. fot.

let ned fra et højereliggende Terræn, saa meget desto mere, som et gammelt nord-sydgaaende Markskel lige Øst for Gravpladsen i hvert Fald i de senere Aartier maa have forhindret al Jordflytning.

Planen Fig. 2 giver en Oversigt over hele Gravpladsen; der er dels nogle helt eller delvis bevarede Grave og dels et Antal Stendynger, hvoraf i hvert Fald nogle er forstyrrede Grave, Stenlægninger og Stenrækker. Fig. 3 giver en Oversigt over Pladsen, set fra Øst.

K a m m e r 1 (Fig. 4) er et lille aflangt-firkantet Dyssekammer, bygget af 4 stærkt indadskraanende Bæresten, der omslutter et Gravrum, der i Bunden er 2,6 m langt og 1 m bredt; Bærestenenes Højde er 0,80—0,90 m. Det var dette Kammer, der gav Anledning til, at hele Gravpladsen blev opdaget, idet Plo-

ven stødte paa en flad Dæksten, der laa over det; denne Sten blev fjernet, og dermed blev det opdaget, at der var et Kammer derunder; omkring det laa en Stenpakning. Ved Undersøgelsen fandtes et Brudstykke af en Flintdolk og et lille uornamenteret Lerkarskaar.

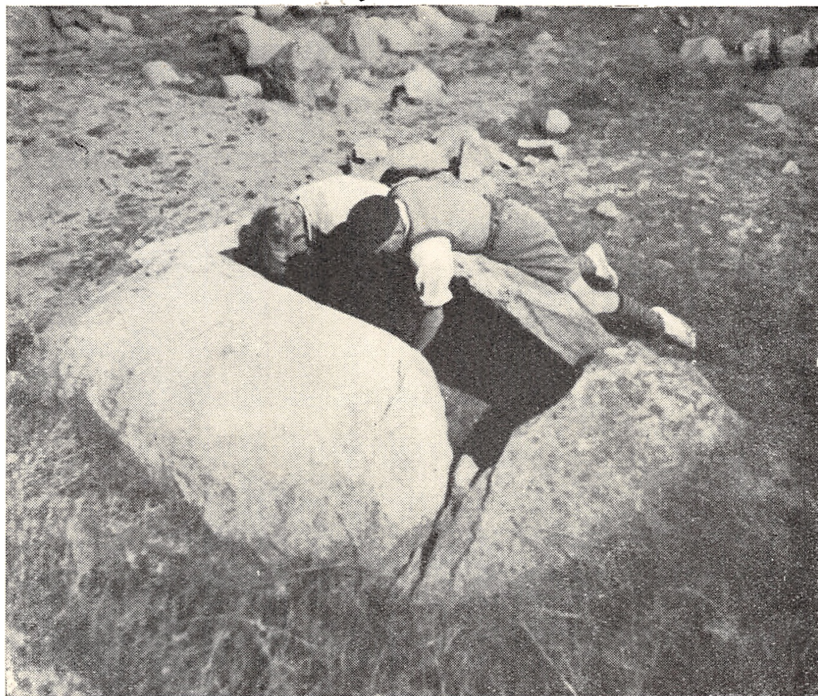

Fig. 4. Kammer Nr. 1.

Th. Andresen fot.

K a m m e r 2 ligner meget det første, som dette bygget af 4 Bæresten, der omslutter et Gravrum, 1,65 m langt og 0,70 m bredt, 0,80—0,90 m højt; men her er det kun Endestenene, der hælder indad, Sidestenene staar lodret. Heller ikke her er Dækstenen bevaret; den er rimeligvis tidligere taget af Ploven. Der fandtes ingen Oldsager i dette Kammer.

G r a v 3 er en stærkt ødelagt kistelignende Grav, der har været omgivet af en ret svær Stenpakning, der er bevaret paa Nord- og Vestsiden (Fig. 5; ses ogsaa i Forgrunden paa Fig. 3).

Af selve Kistens Sten er kun een bevaret, i Nordenden; en ret flad, 0,35 m høj Sten; men at der har været lignende Sten i hvert Fald langs Vestsiden, ses af de Pakninger af smaa Stenfliser, der har udfyldt Mellemmrummene mellem dem og som endnu findes; Graven er anlagt paa den oprindelige Undergrund og synes at have været ca. $2\frac{1}{2}$ m lang og 1 m bred.

Fig. 5 Grav 3: Lerkarrene ses i Hjørnet.

C. M. Lund fot.

I Gravens Nordvesthjørne fandtes to Lerkar, der endnu ses liggende paa deres oprindelige Plads paa Fig. 5. Det ene, Fig. 6, er et smukt Kar af den Form, der kaldes Tragtbæger, med en rund Bug og en opadtil udvidet Halvdel; paa Overgangen mellem Bug og Hals findes 4 smaa Hanke. Overfladen er dækket med Ornamerter, der paa Bugen er lodret, paa Halsen vandret ordnet, dels kraftige Zigzagbaand, dels parallelle Linjer, udført i den Teknik, der kaldes Furestik: Pinden anbringer Stik ved Stik ganske tæt, saa der dannes en ujævn Rille, der paa Afstand ligner det Ornament, man faar ved at trykke en Snor

ned i det vaade Ler. Det andet Kar er ogsaa et Tragtbæger, men mindre og uden Ornamenten; desuden fandtes i Graven en Ravperle og et Lerkar, dækket af bueformede Stempelindtryk (Fig. 9, 7).

Grav 4 synes at være Resterne af en Grav med Ramme af mindre Sten men helt ødelagt, saa hverken Form eller Størrelse nu kan ses; ved Undersøgelsen fandtes nogle smaa Skaar med Snoreornamentik.

Kammer 5 er et Dyssekammer, bestaaende af 4 Bæresten og en Dæksten (Fig. 7-9). Bærestenene er store, svære, ret uregelmæssigt formede Sten, de tre med Flader, der skraaner ret stærkt indad mod Gravrummet; den østlige Bæresten er mindre og mere flad og var allerede i Oldtiden væltet ind i Kammeret, og Mellemrummene mellem den og Dækstenen var da udfyldt med flere mindre, flade Sten. Dækstenen er en stor, klumpet, uregelmæssig-trekantet Sten, der paa Grund af den væltede Bæresten indtog en ret skraa Stilling. Omkring Kammeret var der, som det ses paa Fig. 7, en Pakning af mindre Sten, ligesom alle Aabninger ind til Gravrummet var fyldt med mindre Sten. Der var ikke Tvivl om, at denne Dysse henlaa fuldstændig uforstyrret siden Oldtiden. Ejendommeligt var det, at den laa saa dybt, idet Dækstens Top laa 0,30 m under den oprindelige Markoverflade og Bunden af den Udgravning, hvori den laa, 2,0 m under Markoverfladen. Denne Udgravning var af meget betydelige Dimensioner, i Nord-Syd 14 m, i Øst-Vest 6 m i Tværmaal, og fyldt med Jord, der var stærkt blandet med Muld.

Det var med en vis Spænding, at vi gik i Gang med Under-

Fig. 6. Lerkar fra Grav 3.
Omtr. tredjedel Størrelse. Efter Brøndsted.

søgelsen af dette Dyssekammer; det er forholdsvis faa urørte Dyssekamre, der har været Lejlighed til at undersøge, fordi de fleste Dysser ligger frit og altfor let tilgængelige; men her havde den jo ligget godt gemt, beskyttet af Jorden. Først blev de løse Paksten fjærnet; men at komme ind i Kammeret viste sig ikke

Fig. 7. Kammer 5 med sin Stenpakning, set fra Vest.

T. M. fot.

let. Det lykkedes dog ved Hjælp af to laante Dunkrafte at løfte Dækstenen saa meget, at det var muligt at kravle ind i Kammeret fra Østsiden, efter at de mindre Sten over den væltede Bæresten var fjærnet. Udgravningen af det aflangt-firkantede Kammer blev dog en Skuffelse; der var intet andet deri end grovt, muldblandet Sand, hvori laa enkelte smaa Trækulstumper og et Par smaa Stykker ildskørnet Flint; Skeletresterne har øjensynlig ikke kunnet bevares i den kalkfattige Jord, og eventuelle Gravgaver maa have været af et forgængeligt Stof.

Efter at Kammeret var tømt, blev den væltede Bæresten rejst op ved Hjælp af Dunkraft; men da Dækstenen blev lagt ned paa den, skred den vestlige Bæresten og væltede ind i det

tomme Kammer. Ved Hjælp af en Talje, laant fra Gram Skove, blev nu Dækstenen løftet hen paa Nordenden af den nordlige Bæresten, den væltede Bæresten atter rejst, Kammerets Indre halvt fyldt med mindre Sten og Dækstenen atter lagt paa Plads; den indtager nu en mindre faretruende skraa Stilling, end før den østlige Bæresten blev rejst. Alt ialt gør dette, af klumpede Sten byggede Dyssekammer et ejendommeligt Indtryk, som det ligger der nede i sin dybe Nedgravning.

Grav 6 er øjensynlig Resterne af en Grav, lignende 3; en af Sidstenene, en tynd, kløvet Stenplade, er endnu paa Plads. Heri fandtes 5 smaa Lerkarskaar, prydet med parallelle Striber, dels som korte Streger under Mundingsranden, dels som Striber paa Bugen. Paa Marken nær denne Grav har Forpagterens Søn, Ebbe Poulsen, fundet en sleben, firsidet Flintmejsel (Fig. 10, 9), som han skænkede til Nationalmuseet.

Foruden disse 6 Grave, der endnu kunde erkendes som Grave, selv om flere af dem var helt ødelagte, fandtes der om-

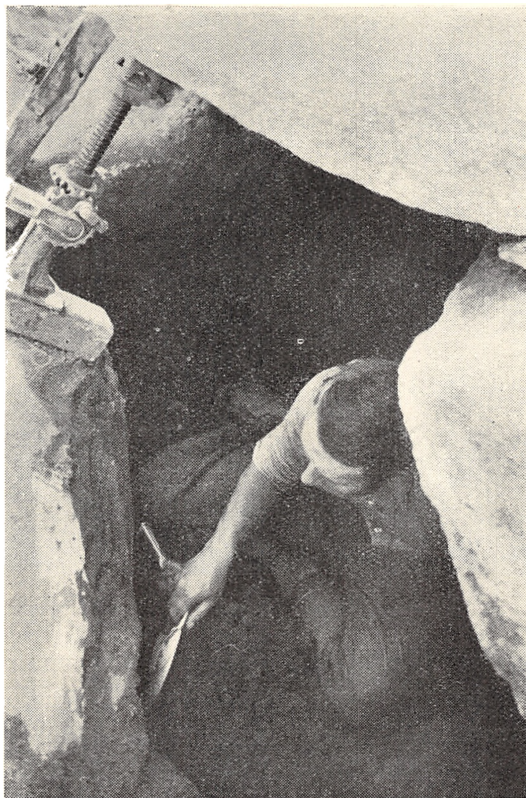

Fig. 8. Kammer 5 under Udgravning. Th. Andresen fot.

kring paa Pladsen en Del Stendysser og Stenlægninger, hvis Hensigt ikke altid var klar. Nogle af dem er utvivlsomt, som Fund af Oldsager viser, ødelagte Grave; andre er antagelig Rydningsbunker, der er gravet ned i Jorden. Stedet her er jo meget rigt paa Sten, og særlig her paa Gravpladsen er Ploven ustandselig stødt paa Sten; antagelig har man da samlet disse

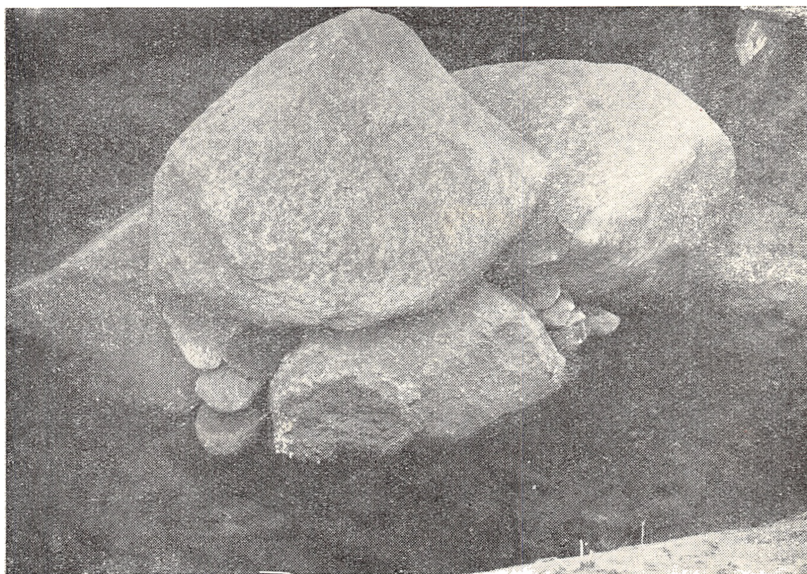

Fig. 9. Kammer 5 efter Restaureringen, set fra Øst.

T. M. fot.

og gravet dem ned i Jorden. Det samme er antagelig Forklaringen paa den 18 m lange Stenrække, der strækker sig noget skraat herimellem Gravene og danner Fortsættelsen af de nordlige Sidesten i Grav 4; men disse Sten ligger langt dybere, i blandet Jord, og er af meget forskellig Størrelse. Det kunde tænkes, at der for at faa Stenene bort var gravet en Grøft, hvori de var væltet ned; at der virkelig her har fundet senere Forstyrrelser Sted ses af, at dybt nede i denne blandede Jord fandtes et Jernalder Lerkarskaar.

Stenlægningerne 4 og 5 var lagt af ret smaa Sten, ret uregelmæssige og hullede; under dem laa et ca. 10 cm tykt blandet

Fig. 10. Oldsager fra Harreby-Gravpladsen. 1 : 2.
1—2 og 4—7 er fra Stendynge 3, 3 fra Grav 3, 8 fundet i Fyldjord udenfor Graven
og 9 fra nær Grav 6.

Sandlag og herunder Undergrundens Grus. Lige Nord for 5 var der en Baalplads, ca. 2,0 m lang, 1,3 m bred, bestaaende af et tyndt Lag Trækul og Aske, der hvilte paa Undergrunden; i Vestenden af denne Baalplads var der et regulært Ildsted, en Grube, en halv Meter i Tværmaal, 0,40 m dyb, fyldt med ildskørnede Sten, Trækul og sort Jord.

Ved flere af Stendyngerne er der som sagt gjort Fund af Lerkarskaar. I Stendyng 3 er der fundet 47 Skaar, hørende til i hvert Fald 6 forskellige Kar, hvoraf nogle ses Fig. 10. 8 Skaar hører til et Kar, hvoraf to store Flager ses 1—2; det er et rigt dekoreret Kar med rund Bug og omtrent lodret, vid Hals, med Hanke ved Overgangen mellem Bug og Hals. Ornamenterne, der hovedsagelig er ordnet i lodrette Felter, er dybtskaarne og bestaar hovedsagelig af Striber paa langs og tværs og Vinkler; paa Hanken er der Furestik. 17 Skaar er af et Kar med lille, stærkt hvælvet, lodret afstribet Bug (5); tre andre Skaar ses 4—6.

Fra Stendyng 6 stammer 62 Skaar af i hvert Fald to Kar, begge uornamenterede; det ene synes at have været et tragtførmigt Kar med lille Standflade, det andet et ret stort Kar med et Knæk omtrent midt paa Siden. Spredt i Fylden omkring paa Gravpladsen er desuden fundet 4 smaa Skaar, dels med Pindstik under Randen, dels af Tragtbægre med lodret afstribet Bug; desuden fandtes i Fyldjorden ved Stenrække 13 et næsten helt lille Lerkar med flad Standflade, rund Bug og lidt udsvajet Mundingsrand, helt uden Ornament; det er 13 cm i Tværmaal over Bugen og 11,5 cm højt. (Fig. 11).

Hvad er nu det, der gør denne Gravplads ved Harreby saa mærkelig? Vi vil se lidt paa Kulturforholdene i denne Del af Landet i den Tid, vi har med at gøre. Hvor i Tiden, vi befinder os, er nemlig gennem de fundne Oldsager, Flintmejslen og de rigt dekorerede Lerkar, klart nok: Det er den Del af Yngre Stenalder, vi kalder Ældre Jættestuetid, de sidste Aarhundreder af det tredje Aartusinde før Kristi Fødsel. Dette Afsnit beteg-

ner i flere Henseender Højdepunktet af vor Stenalder-Bondekultur. Man dyrkede Jorden, Hvede og Byg, og holdt Husdyr, Køer, Svin og Faar, man boede i aflangt-firkantede, lerklinede Huse, der laa sammen i Landsbyer, som Troldebjerg-Landsbyen paa Langeland viser; man var dygtige Haandværkere, kunde slibe Flinten og forfærdige de smukke, sløbne Flintøkser, og navnlig var man dygtige Pottemagere og frembragte de smukkeste og rigt dekorede Lerkar, der kendes fra vor Stenalder. De Døde begravede man i Jættestuer, de store Kamre med Gang, der kunde rumme en Mængde Begravelser, som man i Sønderjylland kender det fra Over Jerstal og Vedsted; dog ogsaa

Fig. 11. Lerkar fra Dolktid, fundet i Fyldjord nær Stenrækken 13.

Disse store Dytter byggedes endnu, men i saa Fald de større, oftest 5—6 kantede Kamre, med een stor Overligger; ogsaa disse store Dytsekamre kunde rumme flere Begravelser. Baade Jættestuer og Dytter omgives af Høje; Jættestuerne var helt skjult deri, saa kun Gangens Aabning saas; derimod ragede Dytters mægtige Dæksten altid frem over Jorden, og saa var Højen i Reglen omkranset af oprejste Randsten.

Men netop i denne Periode indvandrer der et nyt Folk til Landet; sydfra vandrer det op igennem Jylland og bosætter sig i de hidtil tyndt befolkede Egne i Midt- og Vestjylland. Det er Enkelgravsfolket, ogsaa et Bonde- og Hyrdefolk, men med helt andre Former af Redskaber og Vaaben og med en helt anden Gravskik: Enkelgravene, anlagt uden Brug af store Sten, kun med en Ramme af mindre Sten, i Bunden af en lille Høj;

Stridsøkser af elegante Former er det almindeligste Gravudstyr.

Naar vi nu betragter Harreby-Gravpladsen, er det for det første paafaldende, at det er en Gravplads, der ligger under flad Mark og med flere Grave sammen; baade Jætterstuefolkets og Enkeltgravsfolkets Grave plejer som sagt at ligge i Høje, og i Reglen ligger de enkeltvis; hvor der ligger flere sammen, er det oftest i en Langdysse, hvori 2—3 Kamre ligger paa Række; men aldrig træffer man dem som her, hvor Gravene ligger mellem hinanden uden nogen Plan, vendende forskellig Vej. Dernæst træffer vi her aflangt-firkantede Dyssekamre, der øjensynligt er bygget saa sent som i Jættestuetid,¹⁾ medens denne Gravtype ellers hører hjemme i Dyssetid, Yngre Stenalders første Afsnit. Og disse Dysser er gravet ned i Jorden, saa der ligger et godt Lag Jord op over Dækstenen, dog ikke i Høj, men under flad Mark.

Nedgravede Dyssekamre kendes ogsaa andetsteds fra²⁾; og netop i Haderslev Amt synes de at være forholdsvis talrige og at stamme hovedsagelig fra Jættestuetid; men disse ligger enkeltvis og synes i de fleste Tilfælde at have været omgivet af en Høj; det er altsaa alligevel noget andet end ved Harreby.

Men ved Harreby forekommer der ogsaa ved Siden af Dysserne en anden Slags Grave, Enkeltgrave, omgivet af en Stenramme, i nogle Tilfælde (som ved Grav 3) ganske vist en ret svær, kistelignende Ramme; men dog alligevel en Gravtype, der staar Enkeltgravene nærmere end Stengravene. Andre Grave, 4 og 6, synes at have en endnu spinklere Stenramme, men var iøvrigt for ødelagte til, at noget sikkert kan siges herom. Der er saaledes utvivlsomt Enkeltgrave ved Harreby, men disse afviger fra de sædvanlige, dels ved at ligge flere sammen under flad Mark, dels ved at være orienteret i flere forskellige Ret-

¹⁾ Noget lignende synes iøvrigt at have været Tilfældet i Brandsbøl Skov paa Als, se Therkel Mathiassen: *Bundso, en Yngre Stenalders Boplads paa Als*. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1939, S. 45—55.

²⁾ Se Neumann i *Fra Danmarks Ungtid*.

ninger, medens de sædvanlige Enkeltgrave altid ligger i Øst-Vest.

Harreby-Gravpladsen viser saaledes en mærkelig Blanding af Træk, kendt baade fra Stengravs- og Enkeltgravs-Kulturen, samt noget helt nyt og for denne Tid usædvanligt: Flere Grave sammen under flad Mark. Tiden, da Gravpladsen er anlagt, er Ældre Jættestuetid; men et Par Fund tyder paa, at Pladsen endnu har været benyttet henimod Stenalderens Slutning, i Dolk-tiden: I Grav 1 er fundet et Brudstykke af en Flintdolk (eller Spydspids), og Karret Fig. 10 hører ogsaa hjemme i denne Tid.

Er det da Stengravs- eller Enkeltgravsfolk, der har bygget Harreby-Gravpladsen? Vi befinder os i en Egn, hvor der i Mod-sætning til de fleste andre vest- og midtjydske Egne er nogle Stengrave, ogsaa fra ældre Jættestuetid¹⁾; men iøvrigt er det Enkeltgravskulturen, der dominerer i dette Strøg. Antagelig er det en Gruppe Stengravsfolk, der har boet her; det ser man af de efterladte Oldsager, Mejslen, Keramik; der er ikke et eneste Stykke, der tyder paa Enkeltgravskultur. Men i Gravskikken ser vi en stærk Paavirkning fra Enkeltgravskulturen. Hvad vil dette egentlig sige? Formodentlig at disse har antaget de om-boende Enkeltgravsfolks Religion; Gravskikken maa jo skyldes de Forestillinger, man gør sig om et Liv efter Døden, altsaa Religionen. Men denne nye Religion har de ikke helt optaget og forstaaet; flere af deres gamle Forestillinger har de bevaret, og Resultatet er da blevet denne mærkelige Blanding af forskellige Gravskikke, smaa Dysser, der antagelig er Enkeltgrave, omsat med store Sten, som det var Stengravsfolkets Skik, og rigtige Enkeltgrave, kun med en Stenramme, men begge Former i forskellig Orientering; og som et yderligere Udslag af deres aandelige Forvirring er da Gravene blevet lagt i en Gruppe under flad Mark.¹⁾

¹⁾ Se Kortet i Brøndsted, Danmarks Oldtid, I, S. 210.

¹⁾ Noget i samme Retning, Enkeltgrave, bygget som smaa, spinkle Stenkister og med Stengravs-Oldsager fra Jættestuetid, kendes fra Gravene ved Zeijen og Diever i Provinsen Groningen, Holland; men disse ligger enkeltvis og under Høje. (A. E. van Giffen: Die Bauart der Einzelgräber. Mannus-Bibliothek Nr. 44, Leipzig 1930, S. 10—26).

Saaledes yder Harreby-Gravpladsen sit lille Bidrag til Forstaaelsen af Forholdet mellem Stengravsfolk og Enkeltgravsfolk, de to Folk, ved hvis Sammensmeltning det Folk blev skabt, som endnu bebor og dyrker den danske Jord.

Alsiske retsomraader og tingsteder¹⁾.

Af Johan Hvidtfeldt.

Landstinget og Egen herred.

Det er kendt, hvorledes Sønderjylland fra urgammel tid har haft et fælles landsting paa Urnehoved, hvor Slesvigs bønder og adelsmænd gav møde for at hylde kongen. Der har i de senere aar staaet stærk strid om dette tings beliggenhed. Man mangler sikker tradition om, paa hvilket sted det afholdtes, da det ved middelalderens udgang ophørte med at eksistere. I virkeligheden kan der dog ikke herske tvivl om tingets omtrentlige beliggenhed, og spørgsmaalet er i det hele taget historisk uden større betydning. Det meget vigtigere problem: tingets stilling i hertugdømmets politiske og retslige liv har man derimod ikke beskæftiget sig med, hvad der kunde være saa meget desto mere grund til, som alt tyder paa, at det har haft en noget anden stilling end de andre store kendte landsting, Viborg, Ringsted og Lund. Disses vigtigste funktion blev efterhaanden at fælde dom i visse mere betydningsfulde sager eller sager, der var appelleret fra lavere instanser. Men en saadan funktion synes Urnehoved ikke at have haft -- i hvert fald ikke i nyere tid. Ingen dom, fældet og udstedt der, kendes nu mere.

Foruden de tre store landsting fandtes der ogsaa mindre landsting for enkelte øer eller mindre landomraader. Vigtigst af disse var Fynbo landsting, der paa mange omraader maa ligestilles med de store landsting. Af andre kan nævnes landstingene for Lolland og Falster, Mønbo landsting og Amager landsting. Ogsaa indenfor det omraade, der — i hvert fald i en senere tid — heuregnedes til hertugdømmet Slesvig, har der

---

¹⁾ Naar intet andet bemærkes, findes det citerede arkivmateriale i Landsarkivet i Aabenraa. Et (Ra.) bagefter citatet angiver, at materialet findes i Rigsarkivet i København. Iøvrigt kan det bemærkes, at aktstykkernes tyske tekst som regel uden videre er oversat til dansk.

været andre landsting end Urnehovedtinget. Det ene omfattede Øen Ærø. Det nævnes i 1442, da Hartich Schacke var paa »Erre landesdinghe« for »Tomas Krake mynes genedigehen herrn herdesvoghet up Erre« ....²⁾, og eksisterede indtil 1634, da øen efter hertug Christians død blev delt i 4 dele, og der oprettedes særlige retter for de enkelte omraader, idet hver af fyrsterne fik ret til at indsætte sin egen birkefoged. Ved forordning af 18. november 1773 ophævedes denne ordning, idet der oprettedes en »Stadt-Landgericht« ledet af en landfoged med aktuaren eller retsskriveren, og amtsforvalteren som assessorer³⁾.

Det andet landsting omfattede øen Als. Det omtales første gang den 24. Juli 1343 i et brev, udstedt af biskop Nicolaus af Odense, hvori det hedder, at Christiern Lilde »... in placito generali Alsie ....« skødede noget gods til Asserballe og Notmark kirker⁴⁾. Ordene placito generali kan efter middelalderens almindelige sprogbrug kun oversættes med det danske ord: landsting. Syv aar senere udstedte den samme biskop et brev i en lignende anledning. Der var da tale om noget gods, som lille Christen — den samme mand som Christiern Lilde — havde skødet præsten i Asserballe »uppe deme Landesdynghe«⁵⁾. Bort-

²⁾ Stemann: Rechtsgeschichte III. 63 f.

³⁾ Stemann: Schlewigs Recht u. Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert 58 ff; Neues Staatsbürgerliches Magazin IX. 177 f.

⁴⁾ Christian Knudsens Samlinger XXII. 8 f efter afskrift i et hefte i Glücksborg arkivet (jvnfr. Ældste Danske Archivregistraturer V. 1129, 1132). Chr. Knudsens samlinger findes i Det kgl. Bibliotek (Ny Kgl. Samling 4. 2683 og 2684) og omfatter 34 bind. De er ret hyppigt benyttet i det følgende. Christian Knudsen var født den 17. April 1828 i Ketting sogn som søn af kromand Johan Peter Knudsen († 1838) og Christine Margrethe Frost og broder til den kendte Knud Knudsen, Lysholm. Han var fra 1861 til 1867 kapellan hos biskop Jørgen Hansen og fra 1871 til 1900 præst paa Avernakø. 1911 døde han i Glostrup. Han har indlagt sig stor fortjeneste af sønderjysk historie ved sine store samlinger til Als' historie. Ikke blot fra Rigsarkivets væld af materiale, men ogsaa fra talrige alsiske lokalarkiver har han hentet sit stof, og i høj grad har han benyttet den mundtlige overlevering.

⁵⁾ Originalen har sikkert været affattet paa latin, men brevet kendes nu kun fra en afskrift i det plattyske sprog — antagelig en oversættelse — (Asserballe præstearkiv: Gamle Dokumenter 1250—1676). I afskriften er brevet dateret 1250, men dette maa være en fejlskrivning for 1350 (et c : betegnelsen for 100, er glemt). Dette saavel som det foregaaende brev findes ikke i Repertoriet.

set fra et brev, hvori Nicolai Brun omtales som »officialis terre insule«⁶⁾, hvilket maa oversættes ved landsdommer, er dette de eneste steder, hvor det alsingske landsting omtales før 1500. Men i brevene fra det 16. aarhundrede møder vi det hyppigere.

I 1502 udsteder Pether Lassen »hardesfoghet tho Landesdinghe in Alssen« et tingsvidne angaaende en lovhævd paa jord beliggende paa Stevning mark⁷⁾. Fra 1553 findes en landstingsvidisse af dette brev, og aaret efter omtales Jacob Wranghe, der allerede 1526 nævnes som »hardesfoget in Alsen«⁸⁾, som herredsfoged »thom Landesdinge«⁹⁾. Knut Clausen var herredsfoged over landstinget i 1572¹⁰⁾, og Peter Stød, der tilhørte en betydelig alsisk bondeslægt (af adelig oprindelse?), nævnes som »landesdomere in Alssen« i aaret 1598. Syv aar senere kaldes den samme dog for herredsfoged »auer Landesdinghe in Alsen« i et brev, der er udstedt »tho landesdinge«¹¹⁾. Endnu i 1620 omtales Peder Stød som »landesdomere«¹²⁾. Særlig interesse fremhyder en af de sidste sager, i forbindelse med hvilke landstinget nævnes. Det var i 1608, da Peder Stød, landsdommer paa Als og herredsfoged til Egen ting, samt Mouritz Matzen, herredsfoged til Sønderherredsting, med 24 herredsmænd fra begge herreder paa landstinget udstedte et donsbrev angaaende et skovskifte i Almstedskov. Nogle maaneder senere erklærede Axel Brahe og Jacob Rosenkrantz i en relation til kongen: » . . . alene efterdi at landsdommer der paa landet med 24 mænd havde dømt ham den skovpart til med den eng fra

⁶⁾ Christian Knudsen VIII. 9; IX. 97.

⁷⁾ Répertoire 2 r. V. 475. En afskrift af brevet findes ogsaa i Nordborg Amts Resolutionsprotokol 1625—1724, 243.

⁸⁾ Seidelin: Diplomatarium Flensborgense II. 192.

⁹⁾ Egen præstearkiv: Diverse Dokumenter 1554—1605.

¹⁰⁾ Christian Knudsen VIII. 64 ff. Dette brev anføres andetsteds af Christian Knudsen: . . . Anno 1572 nævnes en Gaardmand Peder Lauritsen som tilstede paa Igen Herredsting . . .«. Men i selve brevet er der kun tale om landstinget. I Sønderjyske Stednavne V. 312 anføres paa grundlag af dette referat et Egen herredsting saa tidligt som 1572, men i virkeligheden kan betegnelsen først paavises at have været i brug en del aar senere.

¹¹⁾ Egen Præstearkiv: Diverse Dokumenter 1554—1605.

¹²⁾ Christian Knudsen, V. 135.

Præsten i Notmark, da kunde hans Fyrstelige Naade den ikke afstaa. Hvortil vi svarede, hvis den dom var gaaet i Danmark, da fik de utak for deres dom, efterdi de havde dømt efter nogle løse vidnesbyrd, mens vi havde bevist anderledes med gamle breve . . . .«¹³⁾. Der kunde i den her anvendte fremgangsmaade være noget, der tydede paa, at Egen tinget endnu kunde fungere som fællesting for hele Als. Forklaringen er dog sandsynligvis den, at det omstridte skovskifte har ligget lige paa grænsen mellem de to jurisdiktioner, og at en dom, afsagt af begge ting paa samme tid, selvfølgelig virkede mere overbevisende og med større juridisk kraft.

De i brevene af 1502, 1572 og 1605 omtalte tingfolk var ikke fra hele Als, men kun fra Egen sogn (Sjellerup, Elstrup, Bosted, Dyndved, Guderup, Egen og Stolbro) og de to nabosogne Svenstrup (Stevning, Himmarn og Svenstrup) mod nord og Notmark (Hundslevskov, Almsted og Koldkaad) mod syd. Landstinget har paa denne tid ikke været et for hele øen fælles ting, kun de nærmestliggende byer har søgt det. Faktisk er det det senere Egen herredsting, som her er i virksomhed, selv om dette navn endnu ikke bruges. Det omraade, som paa denne tid hørte under Egen tinget, er iøvrigt nogenlunde det samme som det, der i lensregnskaberne fra 1518 og 1524 kaldes Jep Wittes len¹⁴⁾ og i jordebogen over Sønderborg len fra 1535 Jep Vranges len. Jep Vrange var netop herredsfoged eller landsdommer paa denne tid, og da ogsaa et andet af de len paa Als, som nævnes i jordebogen, paaviseligt har navn efter herredsfogeden (Hans Terkelsen i Sønder Herrred)¹⁵⁾, er det ingen dristig slutning, at Jep Wittes og Jep Vranges len netop er det samme som Egen tingets omraade, Egen herred, for at bruge det senere udtryk.

---

¹³⁾ Tyske Kancelli. I. A. — 1670. Forhandlinger med Enkedronning Dorothea og med Hans den yngre. . . . II (Ra.).

¹⁴⁾ Ca. 1500, 1514, 1518, 1524. Sønderborg og Nørborg Amters Lensregnskaber (Ra.).

¹⁵⁾ Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordbøger fra Reformationstiden 149 ff, 152 ff, 176 ff, 198 ff.

I det 18. aarhundrede omfattede dette herred hele Egen og Svenstrup sogne samt dele af Hagenbjerg (Elsmark og Lunden) og Notmark (Helleved, Katryd, Frederikshof, Frydendal og dele af Østerholm) sogne.¹⁶⁾ Som det vil ses, er enkelte byer kommet til, heraf er nogle enten nyere bebyggelser eller udprægede kaadnerbyer (f. eks. Klinkbjerg). Hundsløvskov og Koldkaad er forsvundet, fordi de ikke mere eksisterede som bebyggelser¹⁷⁾, Almsted fordi denne by nu hørte under det augustenburgske Rumohrsgaard¹⁸⁾. Iøvrigt er omraadet det samme, som det, der i det 17. aarhundrede og senere kaldes Østerholm og Hjortspring len¹⁹⁾.

Ud fra de forhold, der faktisk herskede i det 16. aarhundrede, kunde man med nogen ret sige, at ligesaadan har det vel ogsaa været i tidligere tid. Men brevene fra 1343 og 1350 — især det sidste — er et tydeligt bevis herimod, thi Asserballe har aldrig hørt under Egen tingets omraade, men altid under Als Sønderherredsting. Naar der paa landstinget skødes jord i dette sogn, maa det være, fordi dette ting var fælles for hele øen.

Men ogsaa meget andet kan fremføres til støtte for denne antagelse. Ligesom Jylland og rigets øvrige laudskaber omtales Als ofte som et særligt »land«: »dat land to Alsen« eller »terra Alse«²⁰⁾, og øen hørte oprindeligt ikke med til hertugdømmet, regnedes først fra 1287 helt med dertil. Under disse omstændigheder er det meget naturligt, at den paa samme maade som saa mange andre afsides øer har haft sit eget landsting.

Mere direkte vidnesbyrd kan dog ogsaa fremføres. Der var i hedenskabets tid som regel den nøjeste forbindelse mellem

¹⁶⁾ Sammenstillet efter skifteprotokollen, der førtes særskilt for dette herred i modsætning til de øvrige retsprotokoller, samt en fortegnelse i C. III. 5. 456.

¹⁷⁾ Sønderjyske Stednavne V. 293 ff.

¹⁸⁾ C. IV. 183.

¹⁹⁾ C. IV. 28; C. III. 7. 600 a.

²⁰⁾ Sach: Das Herzogthum Schleswig I. 95; Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden IV. 497.

hovedtingene og viet, mellem retspleje og gudsdyrkelse²¹). De store kendte landsting, Viborg, Ringsted, Lund og Odense var alle midtpunkter for hedensk kultur. I Viborg (egentlig de hellige bjerge) og Odense (Odins helligdom) minder navnene endnu derom. Naar man erindrer sig dette forhold, faar det en særlig betydning, at netop Egen sogn og dets nærmeste omgivelser synes at have været et sakralt midtpunkt i hedensk tid. Som bekendt har man gættet paa, at Als skulde være den ø i oceanet, hvor den romerske forfatter Tacitus lader gudinden Nerthus, gudinden for Angler, Varner, Jyder og andre stammer have sin hellige lund. En saadan gisning er selvfølgelig rønt vilkaarlig, uden noget virkeligt holdepunkt. Paastanden om Egen egnens betydning for den hedenske kultus kan derimod bygges paa fastere grund. Først og fremmest aflægges stednavnene paa uigendrivelig maade vidnesbyrd herom²²).

I Guderup nævnes Torsmade og Torsmose, der utvivlsomt er sammensætninger af gudenavnet Thor. I nærheden ligger Offerløkke. I Elstrup ligger Tisbjerg og Tiskær, der maa være sammensat med Gudenavnet Tyr. Denne gud havde ofte forbindelse med ting og retspleje. Men ogsaa flere andre steder minder om hedensk kultus, selvom tolkningen af navnene ofte kan være vanskelig og usikker. Forleddet i Aalum i Elstrup og Guderup kan være identisk med gotisk »alhs«, tempel, gudshus. I Helbjerg ved Elstrup og Hellesvang i Egen og Guderup (jvnfr. Hellevad i Notmark sogn) indeholdes sikkert adjektivet hellig, ligesom bynavnet Guderup, Gudshøj i Dynneved og Gudemose i Elstrup ogsaa kan indeholde et vidnesbyrd om helligdom. Solspang i Elstrup har vel forbindelse med soldyrkelsen. Endelig forekommer der i sognet ret hyppigt navne, hvis forled

²¹) Angaaende forbindelsen mellem oldtidens kultsteder og de gamle herredsting kan henvises til Vilhelm la Cours afhandling: Hedenske Helligdomme i Danmark (i Festskrift til Johs. Steenstrup 1—33) og Hans Knudsens bemærkninger i Jyske Samlinger 4. række III 351 ff.

²²) Sønderjyske Stednavne V. 313 ff og Svend Aakjær i Sønderjydsk Maanedsskrift I. 10 ff, hvor der findes nævnt endnu flere eksempler end de her fremførte.

bestaar af lys- (lysmose, lysager). Saadanne navne kan være brugt om agerjord, der var udlagt til anskaffelse af alterlys, men i mange tilfælde synes de snarere at være minde om en hedensk sol- eller lysdyrkelse.

Ejendommeligt er det, at to betegnelser for hedenske stormænd og høvdinge: tule og jarl forekommer i stednavnene: Tollesbjerg i Stolbro og Jarlsbjerg i Elstrup.

Foruden stednavnene bærer ogsaa levnene, de arkæologiske fund, vidnesbyrd om, at denne eg har været midtpunktet for en oldtidskultur. Et af de bekendteste sønderjyske fund er gjort her. I Hjortspringkobbelen i Svenstrup sogn lige nord for Sjellerup udgravedes i begyndelsen af 1920'erne Hjortspringbaaden, der maa antages at være nedsat i mosen som offer. Lige nord herfor findes Solhøj, et andet vidnesbyrd om solkultur, og i nærheden deraf en hellig sten, hvis østlige del er dækket med skaalformede fordybninger. En sten i Notmark sogn har lignende fordybninger. I Dyndved findes et Snækkebjerg, ved hvis fod der skal være rester af flere skibssætninger²³⁾. Ogsaa disse har vel haft en kultmæssig betydning.

Alt synes saaledes at vise, at egnen har været et sakralt og antagelig ogsaa et administrativt midtpunkt langt tilbage i oldtiden. Men da der almindeligvis var forbindelse mellem tingsted og kultsted, er det overvejende sandsynligt, at det ting, der senere vides at have ligget i Egen sogn, ogsaa har haft sin plads her i oldtiden. Som egnen sakralt var midtpunkt for hele Als, var den det ogsaa retsligt. Tinget var landsting for hele øen. Naar det senere indskrænkedes til kun at omfatte egnen omkring Egen, maa det skyldes, at de to herredsting udvidede deres betydning paa fællestingets bekostning. Dette er ikke saa ejendommeligt. Det mærkelige bestaar i, at det stolte navn bevarede for det lille herredsting.

Endnu et spørgsmaal er nærliggende. Er det muligt nøjagtigt at fastslaa, paa hvilket sted tinget har ligget?

²³⁾ Se nærmere J. Raben: Fra Als og Sundeved XIV.

Nogle hundrede meter øst for den smukke Egen kirke, viet til St. Martin, og netop placeret paa det sted, hvor tre af sognets bymarker støder sammen, stiger landskabet og naar et højdepunkt i Galgebakken (43 m) lige syd for vejen fra kirken til Elstrup. Lidt nord for vejen er terrænet endnu højere (46 m). Dette højdepunkt er det absolut dominerende midtpunkt for Midtals. Herfra rækker synet saa vidt som sjældent i et østdansk landskab. I solens glitrende lys, dukkende frem af sommerens varmedis fanger blikket det ene kirketaarn efter det andet. Først ganske nær Ketting, lige bagved, men langt borte, Lysabild ad øens sydkant, dernæst Hørup. Ulkebøl, Broager, Dýbbøl, Sottrup, Ullerup. Og fra hav til hav gaar blikket, fra Augustenborg fjord til Lillebælt. Og by ved by ligger rundt om bakken, række efter række af gaarde i stadig større kredse, Sjellerup, Elstrup, Hundslev, Almsted, Ketting. Nørreskoven med dens mægtige mindesmærker fra en fjern oldtid og Dýbbøl banke, det for Danmark saa bitre sted, alt ligger indenfor synsvidden.

Staar man heroppe, paatvinger den tanke sig uvilkaarligt at her, netop her og intet andet sted har det gamle alsiske landsting — senere Egen herredsting — været holdt. Og at det har været saaledes, vidner alle de historiske kilder enstemmigt om. Stednavnene — og forøvrigt ogsaa traditionen — fortæller det.²⁴⁾ Paa det gamle udskiftningskort fra Guderup 1772—1773²⁵⁾ kaldes højdedraget for »Kirkebjerg«, mens lokaliteten nedenfor mod øst kaldes »Sünder Tingholm«, og den del af Elstrup bymark, der støder op hertil, hedder Hestebed. Efterleddet betyder græsgang. Stedet maa være kaldt saaledes fra gammel tid, fordi tingfolkene her lod deres heste græsse, naar de søgte ting.²⁶⁾ Af særlig interesse er det, at lige nord og øst for Hestebed ligger det omtalte Jarlsbjerg og lige syd for Solspang og »Hellbjerg«, ligesom Tormose heller ikke ligger langt

²⁴⁾ Christian Knudsen IX. 97.

²⁵⁾ I Rigsarkivet: Kort fra Landkommissariat-Arkivet Mappe V.

²⁶⁾ Sønderjyske Stednavne V. 328.

borte. At flere af de navne, der som paa vist maa antages at vidne om en hedensk helligdom, netop samler sig om tingstedet, er et vidnesbyrd om, at paa denne plet har tingstedet været og har været der fra de ældste tider. Kirkens beliggenhed umiddelbart i nærheden af højdedraget er maaske ogsaa et bevis herpaa. I mange tilfælde var det paa viseligt saaledes, at de nye kristne kirker placeredes der, hvor det hedenske vi havde været. Endelig kan det nævnes, at stednavnet Stolbro synes at indeholde et meget gammelt vidnesbyrd om, at der meget langt tilbage i tiden har været et ting netop her. Baade i engelske og tyske stednavne forekommer ord for stol, som naturligt maa anses for at indeholde betydningen tingsted. Navnet lader sig da fortolke som vejen til tingstedet.²⁷⁾

Et uundværligt tilbehør ved fortidens tingsteder var galgen, hvor den begaaede forbrydelse skulde sones med det dyrebareste af alt — livet. Galgen mangler heller ikke her. Som nævnt ligger Galgebjerget lige syd for Kirkebjerget. Paa kortet fra 1647 i Danckwerths landbeskrivelse viser en figur som en galge tydeligt, at allerede paa dette tidspunkt har det uhyggelige varsko til forbryderne haft sin plads her, og udskiftningskortet fra Guderup vidner om at endnu paa udskiftningstiden stod galgen her.

Selvom der ifølge sagens natur — materialet er jo meget knapt — ikke findes vidnesbyrd om den nøjagtige plads for det middelalderlige landsting, kan der dog næppe tvivles om, at det har været ved Egen kirke paa det sted, hvor herredstinget bevisligt senere havde sin plads. Alle spor peger herhen, ved sin centrale beliggenhed synes stedet prædestineret hertil, og ingen anden plads paa øen kan gøre det rangen stridig.

Egen herredsting.

Tinget havde en del ind i det 17. aarhundrede sine egne herredsfogeder. Igennem en lang aarrække var det den sam-

²⁷⁾ Sønderjyske Stednavne V. 316.

me slægt fra Dynneved. Jens Lassen (første gang nævnt 1647) og dennes søn Jens Jensen Lassen (fra 1669 til omkring 1703) og fra 1727 til 1728 sønnesønnen Nicolas Lassen, der i 20 aar havde været borger i Sønderborg. Jens Jensen Lassen beklædte desuden i en del aar herredsfogedembedet i Als Nørreherred²⁸⁾ Fra 1730 havde tinget med undtagelse af aarene 1739—1741 fælles herredsfoged med Nørreherred, idet Hans Petersen i Dynneved, der fra 1728 var herredsfoged over Egen ting, i dette aar ogsaa blev herredsfoged over Nørreherred²⁹⁾

Omkring midten af det 18. aarhundrede blev tinget henlagt til Egen kro³⁰⁾. Retterstedet var dog stadig paa det gamle sted, 1765 og 1791 fandt der henrettelser sted der, og 1767 begravedes en selvmorder ved Egen galgebakke³¹⁾. I 1788 blev tinget fra Egen kro henlagt til Svenstrup kro. Det var herredsfoged Fürsen i Nordborg, der havde ønsket denne flytning, fordi kroværten i Egen ikke vilde indrette et særligt rum til tingets afholdelse³²⁾. Tinget bestod iøvrigt til den store omordning af retsvæsenet i præjisk tid.

Als Nørre herred.

Første gang en retslig inddeling paa Als omtales, er i kong Valdemars jordebog fra første halvdel af det 13. aarhundrede (1231). Under Alsæ nævnes: Sundræheret og Nørræheret³³⁾. I 1371 omtales hele Als »med Norherret og Norborgh, Sunderherret og Sunderborgh« og i 1460, da kongen pantsætter Als og Sundved til Johan v. Ahlefeldt, er der ligeledes kun tale om disse to herreder. Desuden nævnes Kegnæs, som i middelalderen har

²⁸⁾ Christian Knudsen XXI. 118; A XVII. 1025 (Ty. kanc. i Ra.) Nordborg Amts Resolutionsprotokol 1625—1724 s. 75, 85.

²⁹⁾ Nordborg Amtsarkiv: 1718—1746. Bestallinger for samtlige Embedsmænd; C III. 441.

³⁰⁾ Chr. Knudsen III. 152. Sønderj. Aarbøger 1935. 111.

³¹⁾ Fra Als og Sundved VI. 70 ff. J. Nielsen: Egen Sogns Kronik 81; Sønderjydsk Maanedsskrift I. 15.

³²⁾ C III. 5. 449.

³³⁾ Svend Aakjærs udgave 14.

været saa godt som folketom³⁴). Det var kun de store skove, her, som havde betydning for ejerne. Det kan altsaa fastslaas, at fra den ældste tid, vi har sikre efterretninger om de alsiske retsforhold, har øen været delt i to retsenheder, herreder. Og der har i middelalderen kun været disse to herreder. De øvrige retsomraader, som senere betegnes som herreder — Egen og Ketting samt Augustenborg herreder — er af senere oprindelse.

Af disse to oprindelige herreder har Nørre herred sikkert fra først af ogsaa omfattet det senere Egen herred eller en del deraf. Hvor herredets tingsted har ligget i ældre tid, er ikke klart. Yderst paa næsset ved Holm ligger en tinghøj, men dens beliggenhed gør det egentlig ikke sandsynligt, at der har været tingsted her. I Mjels og Pøl nævnes Galgeagre og i Hagenbjærg Tingstedmark og Tingstedvej³⁵). Disse navne — især det sidste — kunde tyde paa, at der engang har været afholdt ting her, men der synes ikke at være bevaret noget historisk vidnesbyrd herom. I senere tider holdtes retten i Nordborg. I 1728 blev »... retten holdt her i vor amtsstue...«³⁶) og i 1743 nævnes Thomas Hansen i Købing, »boendes ved tinget« der i byen. I 1831 fortælles det, at da tinget blev holdt i fri luft, blev en plads, som laa foran kroen og hørte til denne, benyttet som tingplads. I 1772 var tingstokkene forfalden, men da tinget nu ikke mere holdtes i fri luft, mente amtmanden, at det var mere formaals-tjenligt, at der indrettedes tingstue ved fængsels- og fodknægt-boligen, hvilket forslag rentekammeret fandt meget fornuftigt. Der blev ogsaa bygget et fængsel i henhold til Rentekammerets approbation af 21. november 1772, væsentligst af materiale fra bygningerne af den nedlagte forpagtergaard Nordborg. Ogsaa amtsbudet fik sin bolig her. Men nogen tingstue blev der ikke plads til. I 1830 stod man overfor at skulde bygge et nyt fæng-

³⁴) Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Geschichte II. 288; Stemann: Rechtsgeschichte III. 84 ff.

³⁵) Sønderjyske Stednavne V. 422, 402, 424, 386; Chr. Knudsen IX. 88.

³⁶) Nordborg Amtsarkiv: 1718—1746 Bestallinger for samtlig Embedsmænd.

sel, og herredsfoged Momme Heseler Steffens kom ind paa den tanke, at den nye bygning ogsaa skulde indeholde plads til et passende tinglokale. I forbindelse med disse planer gav han en meget drastisk skildring af de utilfredsstillende og lidet værdige forhold, der herskede i Nørre herred paa dette omraade: »Vort tinghus er i mangel af noget bedre en gammel forfalden kro, der er dækket med straatag, tilhørende Boy Petersens enke, der fornylig er bleven gift. For at komme til tingstuen og retten maa man først passere forbi en snæver forstue (Vordiele), saa et mørkt og meget indsnævret køkken, derpaa et ligesaa snævert forraadskammer og endelig en smal, mørk gang, før man . . . kommer ind i det kolde, med gule sten brolagte, dystre, uvenlige og kolde retsværelse«. Om vinteren var der saa koldt derinde, at man maatte benytte hestedækkener for at beskytte sig imod kulden. Planen strandede iøvrigt ogsaa denne gang, da det vilde blive for dyrt at realisere den, og tinget blev, hvor det var³⁷⁾. I 1841 var der ikke sket nogen forandring heri, idet Christian Jensen, der da ejede gæstgivergaarden, erhvervede »det derværende saakaldte gamle tingsted« paa betingelse af, at han skulde vedligeholde og opvarme tingstuen. Denne forpligtelse var en reallast, der hvilede paa huset, men den medførte ikke nogen ret for ham til at forlange, at tinget skulde holdes i hans stue. Endnu saa sent som i 1864 maatte den daværende ejer af huset, gæstgiver H. Lorenzen, afgive erklæring om, at han anerkendte denne forpligtelse³⁸⁾.

Allerede i det 17. aarhundrede fandt henrettelserne sted ved Fægteborg ved vejen mellem Hagenbjærg og Nordborg lige paa grænsen mellem de to sogne. Der kendes flere eksempler paa executioner ved Fægteborg, saaledes blev Peder Svarrer i 1657 brændt her for troldom, og 1748 henrettedes en barnemorderske paa dette sted³⁹⁾. Dog er der fra det 17. aarhundrede ogsaa

³⁷⁾ Christian Knudsen IX. 88; Sønderborg og Nordborg Amtarkiv: 1820—1835 Sager angaaende Opførelsen af et nyt Arresthus i Nordborg. C. III. 1. 26. »Haupt Protocollum« 1772—74 og C. III. 5. 449.

³⁸⁾ Bibog til Skyld- og Panteprotokollen for Nordborg Amt X. 772 og XIII. 935 ff.

³⁹⁾ Fra Als og Sundevad I. 59 f.

eksempler paa, at der har fundet henrettelser sted inde i Nordborg⁴⁰⁾.

I nogle aar fra slutningen af det 17. aarhundrede til kongens overtagelse af Nordborg amt i 1723 og 1730 synes det almindelige herredsting i amtet, altsaa baade i Egen og Nørre herred, helt eller delvis at være ophævet. Der nævnes nok en herredsfoged, men tingforretninger var efter alt at dømme overtaget af en særlig hofret, der ogsaa undertiden benævnes amtsretten i Nordborg. Medlemmer af den var i hvert fald amtsforvalteren og hertugens sekretær Bockelmann. Den sidste var afgjort hofrettens vigtigste person og afsagde undertiden domme paa egen haand. I enkelte tilfælde nævnes hertugen og amtmanden iøvrigt ogsaa som tilstedeværende i retten. En enkelt dødsdom er afsagt af hertug August selv⁴¹⁾

Als Sønder herred.

Bortset fra Kegnæs halvøen, Stavnsbøl birk og enkelte andre omraader havde Sønder herred i ældre tid i det væsentlige det samme omfang som nu om dage. I de gamle tingsvidner fra det 15. og 16. aarhundrede nævnes der tingfolk fra hele egnen.

Hvor tinget har været afholdt i middelalderen, lader sig nu næppe afgøre. En del tyder dog hen paa, at tingpladsen skal søges i Lysabild sogn, hvor der baade i Mommark og Fjelby findes stednavne, sammensat med galge⁴²⁾. Fra det 16. aarhundredes begyndelse var tingstedet paa den plads, hvor St. Gertruds kirke i Sønderborg havde ligget. Det hedder herom i en optegnelse fra dette aarhundredes anden halvdel: »Sancti Giertrudtz gods, som i fordum tid har ligget til S. Giertrudts kirkegaard i Sønderborg og nu er afbrudt og ligger Sønderherredsting paa den plads, kirken stod, og er nu en humlehave, som

⁴⁰⁾ Danske Samlinger. VI. 56. (efter Nordborg Kirkebog).

⁴¹⁾ Nordborg Amtsarkiv, Gl. Nordborgske og Ærøske Sager; C. III. 5. 381. ff..

⁴²⁾ Sønderjydske Stednavne V. 160 og 169.

huset stod, og blev lagt til Nyborg anno (15) 71⁴³⁾. Indholdet af optegnelsen er ikke historisk korrekt, thi der har aldrig været nogen kirke i Sønderborg af dette navn. Derimod var der i St. Nicolai kirke et St. Gertrud alter, hvortil der var knyttet et vikarie, som var stiftet af hertug Valdemar og hertug Henrik, og som i 1473 fik sine privilegier bekræftet af kong Christian den første⁴⁴⁾. Alteret havde en del gods paa Als, ialt 11 gaarde, fordelt i Hørup, Egen, Lysabild, Tandslet og Ulkebøl sogne. Efter reformationen blev godset inddraget og lagt til Sønderborg. Nicolai kirke siges i 1573 at have ligget »tonegst bi dem husse«, altsaa i umiddelbar nærhed af slottet⁴⁵⁾. Forskellige fund beviser rigtigheden af denne oplysning. I provstegaardens have er der fundet fundamenter af en gammel bygning, og traditionen siger, at en kirke i gammel tid har haft sin plads her. Menneskeknogler, der minder om kirkegaarden, som i ældre tid altid laa rundt om selve kirken, er fundet paa den tidligere slotsmøllens grund. Udtrykket om, at Sønderherredstinget laa paa den plads, hvor kirken stod, maa da gaa paa den kirke, hvori St. Gertrud altret stod, St. Nikolai kirke. Grunden, hvor kirken havde staaet, blev 1600 købt af hertug Hans og inddraget under den kongelige lysthave⁴⁶⁾. Tingstedet maa dog stadig være bleven ved med at have sin plads her. Det ses aftegnet paa det Danckwertske kort fra 1649 mellem lysthaven og slottet⁴⁷⁾, og i 1611 nævnes i en sønderborgsk købekontrakt et hus »..... liggende her foran det fyrstelige slot paa bjerget ved Deres fyrstelige naades lysthave og mellem Erich Gerbers hus paa den østlige side og de fire tingstokke paa den vestlige side ..«.

⁴³⁾ Tyske Kancelli I. A. — 1670 VII. Forhandlinger med Enkedronning Dorothea og med Hertug Hans den yngre .... I. (Ra).

⁴⁴⁾ Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte IV. 83.

⁴⁵⁾ Tyske Kancelli I. A. — 1670. Forhandlinger med Enkedronning Dorothea og med Hertug Hans den yngre .... I. (Ra).

⁴⁶⁾ Heimatblätter für den Kreis Sonderburg III. 50. Fra Als og Sundeved X. 23 ff.

⁴⁷⁾ Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein. 98. Fra Als og Sundeved X. 32.

Ogsaa i 1616 nævnes de fire tingstokke paa dette sted⁴⁸⁾, og der bruges lignende udtryk i senere købebreve angaaende det samme hus. I 1686 siges det at ligge »mellem Deres kgl. Majestæts Sønderherredsting paa den vestlige og Christian Eichenbrocks hus paa den østlige side«. Da det laa saa nær ved slottet, var det meget naturligt, at amtsforvalterne ønskede at bo der. I 1757 købte amtsforvalter Prehn det af amtsforvalter Peter Petersen. I Skødet siges det at ligge i den sydlige del af Slotsgade lige overfor det kgl. slot, og da Prehn lod det lovbyde, omtales det som liggende »ved tinget«. Der kan saaledes ikke være tvivl om, at Sønderherredsting fra kort efter reformationen blev holdt i umiddelbar nærhed af slottet paa den plads, hvor før st. Nicolaj kirke havde staaet. Ogsaa mange andre steder i Sønderjylland holdtes der ting i slottets umiddelbare nærhed. Rise herredsting holdtes lige udenfor Brundlund slot ved Aabenraa⁴⁹⁾, og Haderslev herreds ting lige i nærheden af Hansborg slot i Haderslev⁵⁰⁾. Hvor længe Sønderherredsting er blevet holdt her foran Sønderborg slot lader sig næppe afgøre med sikkerhed. Brevet fra 1757 kunde tyde paa, at det endnu har været tilfældet paa dette tidspunkt, men det er dog mere sandsynligt, at det allerede da var henlagt til Sønderborg slot. Den senere borgmester Claeden i Flensborg, fortæller i sin bog »Monumenta Flensburgensia«⁵¹⁾, at i de første aar, da han var advokat paa øen Als, blev der endnu holdt ting i fri luft indenfor de fire tingstokke, og at han paa den tid var skyld i, at det blev forlagt til slottet »bey fernere Plaidirung vieler Sache«. Besværlighederne i forbindelse med daarligt vejr, blæst og regn gav ham anledning til at forlange dette. Da Claeden var advokat i Sønderborg, maa der være tale om Sønderherredsting, og forandringen maa i hvert fald

---

⁴⁸⁾ Heimatblätter III. 169 ff; Fra Als og Sundeved X. 31; Topografica: Sønderborg: Købebreve.

⁴⁹⁾ Meiers kort i Ny kgl. Samling 2074. Folio (kgl. Bibliotek).

⁵⁰⁾ Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2 r. VII. 450.

⁵¹⁾ I. 120.

ligge forud for 1742, i hvilket aar han blev borgmester i Flensborg⁵²).

Ved de store afstaaelser til Augustenborg — først og fremmest de fire len: Ladegaard, Maibølgaard, Kegnæsgaard og Rønhave i 1764 — blev Sønder herreds omraade stærkt indskrænket, foruden møllerne og færgerne ved Sønderborg var det kun en del af Lysabild sogn, det saakaldte Nygaard len, som endnu hørte til herredet. Det var under disse omstændigheder meningsløst at opretholde et eget ting. Herredsfogden og tingskriveren ansøgte derfor kongen om, at resten af Sønder herred maatte blive indlemmet i Kegnæs birk. Efter amtmandens anbefaling og højere tilladelse gav overretten den 10. november 1764 amtmanden ordre til at sørge for sammenlægningen⁵³). Tinget holdtes derefter paa denne halvø. Men det var upraktisk at have tingsted paa det afsides sted, hvorfor herredsfoged Prehn i 1775 bad om, at det maatte blive henlagt til Sønderborg om vinteren og til Kajborg om sommeren. Amtmanden var imidlertid ikke for denne plan, som vilde frembyde store fordele for herredsfogden og for advokaterne, som iøvrigt blev meget lidt benyttet, men som vilde være meget ubekvem for undersaatterne. Birkets sandemænd samt byforstanderne udtalte overfor amtmanden, at om vinteren kunde rejsen til Sønderborg ikke gøres paa een dag. I den foregaaende tid havde tingforsamlingen ofte været tilsagt til Sønderborg, og de udtrykte i denne forbindelse haabet om, at de maatte beholde deres urgamle rettighed og blive ved med at have birketinget paa deres halvø⁵⁴). Spørgsmaalet dukkede senere op igen, og man fandt da en løsning, der antagelig nogenlunde har tilfredsstillet alle parter. Herredsfoged Ahlmann anmodede i 1805 om at faa tinget henlagt til Skovby i Lysabild sogn, der laa meget mere centralt. Amtet anbefalede andragendet og

⁵²) Sammesteds I. 116; Dansk biografisk Leksikon (1. udgave) IV. 18 f.

⁵³) A XVIII. 2317; A IV. 468 (Ra); C III. 1. 85.

⁵⁴) C. III. 1. 27. 1775 1/10.

paapegede, at da herredet havde sit eget tinghus, var forlæggelsen kun i ringe grad forbundet med vanskeligheder. Den 5. februar 1805 bestemte overretten derefter, at tingstedet skulde være i Skovby, og her blev det indtil tysk tid⁵⁵⁾.

Kegnæs birk.

Halvøen Kegnæs var i ældre tid næsten helt bevokset med skov og en værdifuld besiddelse, fordi saa mange svin kunde fedes her. Det var først den energiske hertug Hans den yngre, til hvis besiddelser halvøen hørte, som tog den opgave op at faa jorden herovre under plov. Han gik frem paa den maade, at han i sommeren 1615 lod bygge to landsbyer, begge bestaaende af 20 huse. Til at befolke dem hentede han kaadnere fra Als og Sundved. Samtidig blev der bygget en kirke her⁵⁶⁾. Det nye kolonisationsomraade blev ikke — som man kunde vente — indlemmet i Sønderherred, men kom fra først af til at udgøre et retsomraade for sig: Kegnæs birk. Det havde sine egne sandemænd. Blandt de første af disse var Hans Nielsen i Sønderby, som døde 18. august 1650, 84 aar gammel, og hvis ligsten endnu er bevaret. Det hedder paa den, at han i 35 aar havde været kirkeværge til Kegnæs kirke og sandemand til birkeetinget⁵⁷⁾. Birkeetinget havde ogsaa i ældre tid sin egen birkefoged, allerede i 1616 nævnes ladegaardsfoged Laurens Laurensen som saadan, men senere var det herredsfogden over Sønderherred, der iøvrigt ogsaa var amtsforvalter, som beklædte denne stilling⁵⁸⁾.

Birkeetinget blev ligesom tingene mange andre steder — f. eks. i Nybøl herred — holdt ved kirken⁵⁹⁾. En tradition fra det

⁵⁵⁾ A. IV. 470 (Ra); C. III. 1. 85.

⁵⁶⁾ Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2. r. IV. 215.

⁵⁷⁾ Indskriften findes hos Christian Knudsen XII. 197, hvorefter gengivelsen i Fra Als og Sundved IV. 31 kan fuldstændiggøres.

⁵⁸⁾ Kirkeregnskabsbog for Kegnæs Sogn 1616—1852 (C. IV. 106); C. III. 1. 85.

⁵⁹⁾ A. IV. 470. (Ra).

19. aarhundrede fortæller: »... at Tingstedet laa under Kirkegaardsmuren, hvor den første Kirkelade staar og henad imod Kroen, thi noget af dette Vaaningshus skal ogsaa være opført paa denne Plet. Gamle Folk kunde endnu huske, at der stod Pæle i Jorden, hvorpaa der maa have ligget Brædder til Bænke, og ind under Kirkegaardsmuren stod højere Pæle fæstede i Jorden, der syntes at bære en Bordplade. Pladsen var omgivet med en Kreds af Sten. Indtil 1801 holdtes efter Synsmand J. Bladts Vidnesbyrd Thinget her paa Kegnæs under aaben Himmel. Det blev da henlagt til Skovby. Stejlen har knejset paa Øens vestlige Pynt«. Stednavne som Galgemade og Galgebjerg minder endnu om galgens plads⁶⁰). Beretningen er dog ikke helt korrekt, thi da tingstedet i 1805 henlagdes til Skovby, var man ophørt med at holde tinget i fri luft og var flyttet ind i skolestuen⁶¹).

Domkapiteldistriktet.

Domkapitlet i Slesvig havde i middelalderen erhvervet meget betydelige godsbesiddelser spredt over hele hertugdømmet. Efter reformationen blev det bestaaende om end i en noget anden skikkelse og beholdt sine besiddelser. Først efter Roskildefreden blev det ophævet. Godsomraadet blev dog ogsaa efter denne tid ved med at udgøre et særligt administrations- og jurisdiktionsomraade, der fra gammel tid var inddelt i forskellige fogderier. Fogderiet paa Als og Sundevad, almindeligvis kaldet fogderiet Lysabild, bestod af en del gaarde og kaadnere i Lysabild by, en kaadner i Pøl, forskellige ejendomme i Broager sogn, en gaard i Snogbæk og en i Bovrup samt et kaad i Dybbøl. Sammen med det angelske fogderi Gammelbygaard havde det en stiftsfoged, der boede i Lysabild. Disse to fogderier samt fogderierne Langenhorn, Kogsbøl, Haksted og Kosel udgjorde det andet, tidligere det gottorske, Domkapitelsdistrikt, som

⁶⁰) Christian Knudsen XII. 198.

⁶¹) A. IV. 470. (Ra).

havde sin egen domstol, i hvilken dominspektøren (amtsforvalteren), de fire stiftsfogeder og 12 bønder havde sæde⁶²⁾. Ved kgl. plakate af 1. november 1777 blev Domkapiteldistriktet ophævet, idet de paagældende gaarde og kaad blev henlagt under de amter, henholdsvis herreder, hvori de laa. For Lysabild fogderis vedkommende skete der det ejendommelige, at de sundevedske ejendomme ikke blot blev henlagt under Sønderborg amt, men ogsaa under Sønder herred⁶³⁾. Grunden hertil maa søges i, at størstedelen af Sundeved dengang hørte under de glücksborgske hertuger, altsaa var uden nogen forbindelse med de kongelige dele af hertugdømmet Slesvig.

St. Jørgens hospitals jurisdiktion.

I Sønderborg var der ligesom i saa mange andre byer et hospital for spedalske, indviet til St. Jørgen. Det havde en del godsbesiddelser paa Als og Sundeved, og da det efter reformationen blev et hospital for fattige, bevarede det en del af disse. Det havde fra gammel tid jurisdiktion over sine fæstere, der boede i Broager, Nybøl, Dybbøl og Ulkebøl sogne, hvortil kom en del jorder i umiddelbar nærhed af Sønderborg by. I administrativ henseende var de udskilt fra amtet, og i retslig henseende synes de at have udgjort en lille retskreds for sig. Forholdet er meget vanskeligt at udrede, og samtiden selv var heller ikke helt klar over, hvordan det egentlig forholdt sig. Af de bevarede akter fremgaar det i hvert fald, at i civilretslige spørgsmaal var det hospitalsdirektionen, der bestod af amtmand, provst og magistrat, som udøvede retsmyndighed, ligesom der ogsaa førtes en særlig skyld- og panteprotokol for hospitals fæstere⁶⁴⁾.

⁶²⁾ Archiv für Staats- und Kirchengeschichte II. 455 ff; Biernatzki: Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte 1847. 240 ff, J. F. Hansen: Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig 289 b, 470 ff; C. III. 1. 1.

⁶³⁾ Chronologische Sammlung .... 1777. 75 ff; C. III. 1. 1.

⁶⁴⁾ Forskellige akter ang. St. Jørgens hospital i Sønderborg byarkiv; C. III. 208, 209.

Efter treaarskrigen blev dette mærkelige — men for sønderjyske forhold saa typiske — forhold forandret. 1852 blev jorderne ved Sønderborg lagt ind under byens jurisdiktion, og i det følgende aar ophævedes hospitalets jurisdiktion, idet det bestemtes, at de paagældende fæstesteder skulde henlægges under Augustenborg og Nybøl herreder⁶⁵).

Stavnsbøl birk.

Gejstligheden indtog i middelalderen en meget stærk stilling, politisk saavel som økonomisk. De, der vilde befri sig for den angst, der i den katolske tid laa som et knugende tryk paa menneskene, skænkede store gaver til kirken. Gaverne bestod først og fremmest af jordegods, og kirken, biskop og kapitel, sognekirker og klostre, blev derved godsejer i større eller mindre stil. Ogsaa konger og fyrster betænkte kirkens mænd, de skænkede dem ikke blot jord, men gav dem ogsaa store privilegier, der paa alle maader styrkede og befæstede kirkens stilling. Efterhaanden fik kirken tilegnet sig en ret stor domsmyndighed først og fremmest i alle spørgsmaal af kirkelig art, men det lykkedes den ogsaa i mange tilfælde, hvor den havde faaet samlet større sammenhængende godsomraader, at faa oprettet gejstlige birker, saaledes at dens fæstebønder ikke skulde søge det almindelige herredsting, kongens ting, men kun kirkens eget ting, birketinget. Biskoppen i Slesvig havde ligesom sine fæller i Kongeriget erhvervet en del gaarde, hvoriblandt nogle laa ret samlet paa Als og i Sundeved. I et sognevidne, optaget den 11. januar 1523 paa Svabsted sogns kirkegaard, hedder det: »Paa Als i Odense Stift en Birkeret med hele Landsbyen Stauensbul ....«. Hertil hørte desuden otte fæstegaarde i Sebbelev og nogle gaarde i Dybøl og Nybøl sogne paa Sundeved. Det hedder i vidnet, at «... Stiftets Lensmand har Valget, om han for disse Stiftsgaardes og Un-

⁶⁵) Chronol. Samling .... 1853, 245.

dersaatters Vedkommende vil holde Ting og Ret i Sundeved eller paa Als, da de hører til en Kirkeret i dette Stift . . . .«⁶⁶⁾. Reformationstiden medførte for de gejstlige ejendomsbesiddelsers vedkommende store omvæltninger, af Slesvig bispens jordegods oprettedes amtet Svabsted, som bestod indtil 1702. Hertil hørte ogsaa besiddelserne paa Als og Sundeved, som udgjorde to særlige fogderier. Trods disse forandringer blev birket dog ved at bestaa. Baade i det 16. og 17. aarhundrede nævnes der birkefogder i birket, f. eks. Jens Johansen, der omtales ved et præstevalg i Ketting 1625⁶⁷⁾.

Det augustenborgske retsomraade.

Da hertug Hans den yngre døde i 1622, blev hans besiddelser delt mellem hans børn. Af disse erhvervede hertug Alexander hertugdømmet Sønderborg. Han havde flere sønner. En af dem, Ernst Günther, fik en særlig skæbnesvanger betydning for Danmark. Han blev stamfaderen til den augustenborgske hertuginie, og han grundlagde de augustenborgske besiddelser, idet han i 1651 erhvervede Stavnsbøl birk med Stavnsbøl by og gaardene i Sebbelev⁶⁸⁾. Allerede 1660 blev den bedste gaard i Stavnsbøl nedlagt, og i stedet byggedes Augustenborg. Kort efter nedlagdes det meste af byen, og snart forsvandt den helt⁶⁹⁾. I de følgende aar udvidedes besiddelserne meget stærkt: Allerede 1668 erhvervede Ernst Günther Rumohrsgaard fra Cai Ahlefeldt, der kort før havde faaet den overdraget ved den sønderborgske konkurs. Til den hørte gaarde i Notmark, Notmarkskov, Fynshav, Hundslev, Sebbelev, Ketting, Almsted og Almstedskov. I 1674 fik han landsbyen Bro og i

⁶⁶⁾ Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden 456. I Svabsted amts jordebog 1589/90 (Ra) nævnes der 12 gaarde i Stavnsbøl, og 10 i Sebbelev.

⁶⁷⁾ Christian Knudsen VI, 130. XI. 41; jvfr. iøvrigt Slesvig biskoppens jordebog 1464, hvor Nisse Marquardessen i Stavnsbøl nævnes som »advocatus« (foged) (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte V. 210).

⁶⁸⁾ C. IV. 74.

⁶⁹⁾ Fra Als og Sundeved II. 32 f.

1676 blev Gundestrup overdraget ham og hans gemaliude paa livstid⁷⁰). Der blev derefter en længere pause i godsudvidelsespolitiken, men i 1730 tog bestræbelserne fat igen, idet hertug Christian August i dette aar fik donationsbrev paa Gammelgaard len, dog kun paa livstid (ad dies vitae). Gavebrevet blev fornyet for sønnen Frederik Christian i 1754, og to aar senere, den 30. marts 1756, fik Augustenborgerne dette len og Gundestrup som absolut ejendom mod at give afkald paa visse arverettigheder. Ved overdragelsen 1730 hørte der til Gammelgaard len: 84 bol (gaarde), 106 beboede og seks øde kaadnersteder samt fire møller, beliggende i byerne: Asserballo, Asserhalleskov, Svulstrupskov (Kettingskov), Ertebjerg, Jestrup, Tandslet og Mommarmark⁷¹). I 1746 fik hertugen paa livstid: Rønhave og Ladegaarden (Langenvorwerck). Til den første hørte der 34 bolsmænd og 26 kaadnere i Ulkebøl og Kær, til den sidste 82^{2/3} bolsmænd og 42 kaadnere i Ulkebøl, Klinting, Sundsmark, Vollerup, Majbøl, Lambjerg, Hørup og Mjang. Slutstenen paa godspolitikken blev det store overladellesbrev af 24/9 1764, hvorved hertugen foruden fuld ejendomsret til Rønhave og Ladegaard ogsaa fik Sønderborg slot samt Maibølgaard og Kegnæsgaard. Til de sidste hørte der gaarde henholdsvis i Mintebjerg og Lebøl og i Sarup, Lysabild og Pøl⁷²).

Med overdragelsen af Stavnsbøl og Sebbelev fulgte selvfølgelig ogsaa birkeretten, eller som det hedder i brevet: ». . . Tingsrettighederne, hals og haand, højst, mellem og lavest, som kongens forfædre har brugt den. . .«. Da Bro og Gundestrup blev overdraget til hertugen, bestemtes det, at de skulde søge deres ret ved Ketting tinget, altsaa det gamle Stavnsbøl birketing⁷³).

Med Rumohrsgaard fulgte ogsaa «. . . Jurisdiktion, hals og haand, høje og lave retter og rettigheder . . .«. Ogsaa dette omraade blev lagt under Ketting tinget⁷⁴), saledes at alle de

⁷⁰) Augustenborg godsarkiv: »Copie-Buch« 83 f; C. IV. 28, 74 og 183.

⁷¹) »Copie-Buch« 198, 158—62, 184 ff.

⁷²) »Copie-Buch« 107 ff, 269 ff, 310 ff; C. IV. 28.

⁷³) C. IV. 74.

⁷⁴) C. IV. 74.

augustenborgske godsbesiddelser, der var erhvervet før 1730, i retslig henseende udgjorde en enhed. Tingholderen førte ligesom de almindelige kongelige retsbetjente titel af herredsfoged. Tinget blev holdt i Ketting. I 1752 gav den daværende herredsfoged Jacob Wilmerding meddelelse til undersaatterne om, at han »... er sindet ... at holde ting og ret paa det sædvanlige sted i Ketting' ....«⁷⁵⁾. 1805 holdtes det i Ketting kro⁷⁶⁾. Da tinget endnu holdtes i Ketting i fri luft, var tingpladsen i nærheden af kirken, hvor der senere stod to huse, hvoraf det ene hed »paa Ting«. Retterstedet har antagelig været i nærheden, idet der omtales et »Galgebjerg eller Store Kirkehøj« i Ketting⁷⁷⁾. Det var vist her, to kvinder i det 17. aarhundrede blev brændt for trolddom. Det hedder herom i kirkebogen for Ketting sogn: »14. August blev den elendige Engel udaf Ketting brændt udi Østmarken ved de unge Eller, Anna Moldt af Hundslev, som blev brændt paa det samme sted, udlagde hende for trolddom«⁷⁸⁾. Der kan maaske ogsaa være mulighed for, at galgen paa et eller andet tidspunkt har været paa Rumohrsgaards mark, »hvor Pælen endnu stod og dinglede i Begyndelsen af dette Aarhundrede«⁷⁹⁾.

Da Gammelgaard i 1730 blev overdraget hertugen paa livstid, bestemtes det, at det med hensyn til retsvæsenet skulde blive ved det gamle, og at processagerne og bødesagerne ogsaa for fremtiden skulde afgøres af herredsfogden, idet amtsforvalteren skulde foretage beregningen af bøderne⁸⁰⁾, men da hertu-

⁷⁵⁾ Augustenborg og Rumohrsgaard Tingretsprotokol 1754—1836.

⁷⁶⁾ C. IV. 71; Augustenborg og Rumohrsgaard Tingretsprotokol 1754—1836.

⁷⁷⁾ Christian Knudsen, XI. 55; Sønderjyske Stednavne V. 262; Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig 462. Heimatblätter II. 14. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der lige nordfor grænsen mellem Elstrup og Hundslev findes en tinghøj, som hverken kan have forbindelse med tingstederne i Egen herred eller Ketting (Heimatblätter I. 92 f; Sønderjyske Stednavne V. 333). Stedet ligger ikke saa langt fra Rumohrsgaard, men da denne gaard næppe har haft birkeret, er det tvivlsomt, om det har haft noget med den at gøre. Dets oprindelse synes ikke at kunne forklares.

⁷⁸⁾ Fra Als og Sundeved II. 46.

⁷⁹⁾ Christian Knudsen XI. 55. Sønderjyske Stednavne V. 303.

⁸⁰⁾ A. IV. 465 (Ra). »Copie-Buch« 198.

gen i 1754 havde faaet gaarden som ejendom, blev »... tingpligtigheden og jurisdiktionen paa samme gods ..« tilstaaet ham ved et særligt brev af 29. marts 1754, ligesom han ogsaa fik ret til at oppebære bøderne. Ved et nyt kongebrev af 23. april 1756 udvidedes rettighederne til at gælde alle hans efterkommere af den augustenburgske mandslinie⁸¹⁾). Tinget holdtes »zu Pählwerck«, der ligger, hvor vejen til Gammelgaard passerer Pulverbækken⁸²⁾). Her blev det ved med at være, indtil det i 1804 flyttedes til Sønderborg slot, hvor det sidste gang holdtes den 26. august 1820 for derefter at blive henlagt til Augustenburg⁸³⁾).

Da hertugen af Augustenburg i 1746 fik overdraget Rønhave og Ladegaarden, fik han ogsaa tingretten over de to lens undersaatte. Efter hertug Christian Augusts befaling, »... blev Ting og Ret ... over de tvende Len Rønhav og det Lange Vorwerck lagt her ved Ulkebülls-Menighed og tager sin første Begyndelse i Dag Tirsdagen den 28de Februari Anno 1747«. Da næsten hele det gamle Sønder herred i 1764 kom i hertugens besiddelse, bevarede det fælles ting for de fire len. Det afholdtes paa Sønderborg indtil 1819, og blev derefter ligesom de to andre augustenburgske tingretter flyttet til Augustenburg. De tre tingretter: 1) Augustenburg og Rumohrsgaard, 2) Gammelgaard og 3) Augustenburg Sønder herred blev dog ved med at blive afholdt for sig, idet de en gang om aaret, sædvanligvis i november maaned, samledes til det saakaldte allemands-ting⁸⁴⁾).

Efter at forholdene efter treaarskrigen var undergaaet en afgørende forandring, idet de augustenburgske godser gik over til den danske stat, blev forholdene ændret ved kgl. patent af 2. marts 1853, ifølge hvilket de augustenburgske godser som et særskilt herred indlemmedes i Sønderborg amt. Ved en kgl.

⁸¹⁾ »Copie-Buch« 163, 202 fff.

⁸²⁾ Sønderjyske Stednavne I. 185; Gammelgaards Tingretsprotokol 1754—1828.

⁸³⁾ Gammelgaards Tingretsprotokol 1754—1828.

⁸⁴⁾ Rønhave og Ladegaards Tingretsprotokol 1747—1754; Augustenburg Sønder Herreds Tingretsprotokol 1764—1846; C. IV. 76.

resolution af 20. august samme aar bestemtes det, at de tre tingretter skulde sammendrages til en enkelt fælles ret, der under navn af Augustenborg Herredsting skulde afholdes paa Augustenborg⁸⁵⁾.

De retslige forhold i de augustenborgske omraader var nogenlunde som i de kgl. dele af Als. Som nævnt havde Augustenborg og Rumohrsgaard deres egen herredsfoged. Han fik ogsaa i 1747 Rønhave og Ladegaard og i 1754 Gammelgaard lagt under sig. Men da næsten hele det gamle Sønder herred kom under hertugen, blev der udnævnt en særlig herredsfoged for dette omraade, hertugens kammerskriver Peter Unverzagt, mens den tidligere herredsfoged Jacob Wilmerding, der før havde været kammertjener hos hertugen, fungerede som herredsfoged i den resterende del af de hertugelige besiddelser. Da begge herredsfogeder var døde i 1777, blev de to embeder forenet, og fra 1777 var der kun een herredsfoged over alle de augustenborgske omraader⁸⁶⁾.

Herredsfogden var uafhængig af øvrigheden, altsaa af hertugen, mens denne paa den anden side ikke havde noget ansvar for hans domme. Foruden at være retsembedsmand var han ogsaa politiembedsmand, han førte skyld- og panteprotokollerne, der ellers som regel førtes af amtsforvalterne, og han havde ret til paa egen haand — ligesom amtmændene i de kgl. omraader — at afgøre mindre vigtige sager. Han præsiderede i tingretterne, men de virkelige dommere var sande- og synsmændene, idet herredsfogden efter gammel sædvane foreslog dommen. Mens der i 1824 siges at være 8 sande- og synsmænd i hver af de tre tingretter, opgives tallet i 1853 noget anderledes: i Sønder herred (de fire len) 10 synsmænd, hvoraf de seks ældste tillige var sandemænd, i Augustenborg og Rumohrsgaardlen: fem synsmænd, hvoraf de to ældste tillige var sandemænd og i Gammelgaard: fire synsmænd, hvoraf to ogsaa

---

⁸⁵⁾ C. IV. 76. Chronologisk Samling .. 1853. 32, 222.

⁸⁶⁾ C. IV. 57. Augustenborg kirkebog 1777.

⁸⁷⁾ C. IV. 57, 74 og 76

var sandemænd⁸⁷⁾. Ved forandringen i 1853 blev det bestemt, at Augustenborg herredsting foruden af herredsfogden og tingskriveren skulde sammensættes af fire sandemænd og fire synsmænd, hvoraf halvdelen skulde tages fra Sønder herred og en fjerdedel fra hvert af de to andre omraader⁸⁸⁾.

Sønderborg By.

Endnu et alsisk retsomraade kan der være grund til at nævne: Sønderborg by. Det vides ikke, hvornaar denne by er blevet udskilt fra herredets jurisdiktion og er blevet en købstad. Ligesom Aabenraa og mange andre danske købstæder har den haft sin egen byskraa. Denne kendes nu ikke mere, men nævnes i et tingsvidne, som Byens borgmester Hans Becker og hele borgerskabet den 21. marts 1495 erhvervede paa Als Sønderherredsting. Der var strid mellem Sønderborg og Ulkehøl angaaende et gærde, og i den anledning udtalte borgmesteren: »... dath sodane tun gemaketh were wedder dher stad privilegiæ na uth holdinghe der uth schrift erer biischragen so en de dorchluchtigeste hochgeborn furste herenn Hertich Hinrich gegunt unde vorlenth heft ...«⁸⁹⁾, (at saadant gærde var gjort imod byens privilegier, efter hvad der fremgik af en udskrift af deres byskraa, som den durchlautigste højbaarne fyrste hertug Hinrich har undt og givet dem). Den hertug Henrik, der her omtales, maa antagelig være den holstenske greve Henrik den fjerde († 1427), som i de sidste aar inden sin død sad inde med Als. Da hertug Alexander den 2. Januar 1623 bekræftede Sønderborgs privilegier, nævnes iøvrigt endnu byens »... byret og privilegier, hvormed de i tidligere tider var bleven benaadet af hertugen i Slesvig grev Heinrich af Holsten...«⁹⁰⁾. Men selvom Sønderborg maaske først har faaet sine pri-

⁸⁷⁾ Chronologisk Samling .. 1853. 222.

⁸⁸⁾ Sønderborg Byarkiv (Pergament). Brevet, der ikke er optaget i Repertoiret, findes i La. i Aabenraa, hvortil det er afleveret fra Sønderborg Museum.

⁸⁹⁾ Sønderborg Byarkiv (Pergament).

vilegier i begyndelsen af det 15. aarhundrede. har den dog sikkert tidligere været købstad med eget byting.

Det var i alle danske byer oprindelig saaledes, at det var kongens eller hertugens repræsentant i byen, byfogden, som førte forsædet paa byens ting, selvom han ikke var den egentlige dommer, idet særlige nævn, som sandemænd, ransnævn m. fl. afsagde de retslige kendelser. Saaledes har det ogsaa været i Sønderborg, dog gør materialets knaphed det ikke muligt at oplyse ret meget om de nærmere omstændigheder. Det ældste nu bevarede tingsvidne er først fra 1557, og er udstedt af byfogden. Borgmester Andrewes Folquarssen og raadet mødte frem paa det hegnede byting og gjorde et almindeligt spørgsmaal til enhver, som paa den tid var til tinge, angaaende Nis Teglmester. Tingfolket svarede paa det stillede spørgsmaal, og borgmester og raad begærede derefter et tingsvidne om, hvad der var foregaaet paa tinget. Dertil udtoges otte upartiske, ærlige, fromme borgere, som straks gik udenfor tinget. Efter at have raadslaaet kom de atter ind, vidnede og sagde alle endrægtigt, at alt var gaaet til, som det foran stod beskrevet. Brevet blev forsegleet af byfogden og to sandemænd⁹¹⁾. Vi ser her bytinget i virksomhed, og dets arbejdsmaade er meget lidt forskellig fra den, som var almindelig paa herredstingene. Det næste tingsvidne og det sidste, der kendes, er fra 1631, da amtsforvalter Hans Jepsen fik skøde paa forskellige ejendomme i Sønderborg. Det afviger fra det andet paa et ret væsentlig punkt, idet det er udstedt af byfoged Ernst Baltzer og borgmester Thomes Brandt »... samt et ærbart raad og menigt tingfolk (der gemeine), saa mange som paa den tid var til stede . . .«, ligesom det er forsegleet af byfogden, borgmesteren og kammeneren⁹²⁾. Den først anvendte fremgangsmaade med to sandemænd som medbeseglere af tingsvidnet, forseglingsmænd, som det hed, var almindelig i de nordslesvigske herreder, mens det ellers i de danske byer ret ofte var sædvane, at borgmesteren

⁹¹⁾ Sønderborg Byarkiv: Aflevering fra Sønderborg Museum pk. 6.

⁹²⁾ Brevet findes i Sønderborg Museum.

og nogle af raadet var medudstedere og medforseglere af brevet. Det er næppe paa grundlag af disse to tingsvidner muligt at drage nogen slutning med hensyn til forholdet mellem borgmester og raad paa den ene side og byfogden paa den anden, selvom det kunde ligge nær at slutte, at forskellen mellem de to tingsvidner var et vidnesbyrd om borgmester og raads stigende indflydelse paa retsplejen, og en svækkelse af det menige borgerskabs stilling indenfor denne.

Foruden bytinget var der i de danske byer fra gammel tid en særlig raadstuedomstol, bestaaende af borgmester og raad. Ogsaa i det 16. og 17. aarhundredes Sønderborg havde byens magistrat i visse tilfælde domsmyndighed. Paa grund af materialets store knaphed — ingen tingbøger og raadstueprotokoller og kun ganske faa breve er bevaret — lader det sig ikke gøre at klarlægge forholdet mellem de to domstoles myndighed, men en gennemgang af de faa sager, der kendes lidt til, vil dog gøre det muligt at faa et vist indtryk af, hvad raadstueretten beskæftigede sig med.

I den ovenfor omtalte sag angaaende Nis (eller Nils) Teglmester, som var beskyldt for paa uretmæssig vis at have tilregnet sig et anker, havde borgmester og raad afsagt dom. Da Nis Teglmester appellerede til kongen, blev borgmester og raad i 1554 stævnet til Rendsborg for kongen og hans raader. I 1601 blev en kvinde for letfærdighed af borgmester og raad dømt i hertugindens naade og unaade med liv og gods; og i en lignende sag fra samme aar blev raadet af hertuginde anmodet om at fælde en retmæssig dom »efter dansk ret og landsædvane« og afgive kendelse om, hvilken død og straf den stakkels synderinde havde gjort sig skyldig til. De første aar af det 17. aarhundrede var hekseprocessens tid, og Als og Sønderborg indtog ikke nogen særstilling paa dette omraade. I 1607 var nogle kvinder anklaget for trolddom, og hertug Hans mente derfor, at der burde rejses anklage mod dem, og at det tilkom borgmester og raad som byens raad og retsudøvere at dømme dem. Deres dom skulde under byseglet oversendes til hertugen

til efterretning. Et fyrstebrev fra 1613 viser en anden side af borgmester og raads domsmyndighed. Det blev nemlig heri fastslaaet, at retsstridigheder om gældssager, kontrakter med mere skulde indbringes for dem til afgørelse, ligesom det ogsaa bestemtes, at enhver, der ønskede at laane paa sit hus, gaard eller skib, skulde melde sig hos borgmester og raad og der lade deres gæld indføre i bybogen. Der henvistes i denne forbindelse til, at saadan var ret og skik i hele det danske rige, saavel som ogsaa i hertugdømmet og steder i nærheden⁹³⁾. Senere, da den store kommission beskæftigede sig med Sønderborgs forhold, blev det bestemt, at alle obligationer skulde indskrives i byprotokollen, og at bysekretæren herefter skulde skrive alle købekontrakter, obligationer og lignende og underskrive dem til bekræftelse⁹⁴⁾.

I 1617 blev der indbragt stærke klager over borgmester og raads virksomhed som domstol, idet de anklagedes for at optræde partisk imod de pligter, de havde som retfærdige dommere. De fik i den anledning en stærk reprimande fra hertug Hans: de havde at opføre sig paa tilbørlig vis og undgaa enhver form for partiskhed, samt høre paa begge parter. Naar disse havde sagt, hvad de ønskede, og havde trukket sig tilbage, skulde de indbyrdes overveje afgørelsen, og enhver af dem skulde have lov at sige, hvad han ønskede. Derefter skulde de afsige deres kendelse »ohne privat Affecten und Parteylichkeit« og saaledes, at de til enhver tid kunde forsvare det overfor Gud og hertugen. Fem aar senere fik borgmester og raad en ny hertugelig paamindelse i anledning af, at de ikke ønskede en fængslet mand sat paa fri fod. De havde at gaa frem mod den paagældende efter dansk ret og uden persons anseelse⁹⁵⁾.

Det fremgaar af de her skildrede tilfælde, at borgmester og raad havde en ret udstrakt domsmyndighed, der omfattede sager af meget forskellig art, og at hertugen, den lovlige øvrig-

⁹³⁾ Sønderborg Byarkiv: I. 1. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

⁹⁴⁾ Corpus Statutorum Slesvicensium III. 2. 217.

⁹⁵⁾ Sønderborg Byarkiv: I. 1. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

hed, betragtede magistraten som byens ordinære og retmæssige domstol, samtidig med at han førte en ret indgaaende kontrol med dens virksomhed paa dette omraade.

I de øvrige nordslesvigske byer fandt der i samme periode en forringelse af bytingets betydning sted. I Aabenraa blev det ganske ophævet i 1664⁹⁶), og i Tønder var raadet allerede i det 16. aarhundrede den eneste domstol⁹⁷).

Bytinget og byfogdens retsmyndighed i Haderslev holdt sig temmelig længe, men byfogdens forhold til magistraten var som regel alt andet end godt, strid hørte til dagens orden, idet byfogden satte sig imod magistratens bestræbelser for at tilrive sig stadig større og større indflydelse paa retsvæsenet. I det 18. aarhundrede var bytinget kun domstol i smaa, uvæsentlige sager, injurier og lignende⁹⁸). Og alt tyder paa, at bytingets og byfogdens stilling ikke var bedre i Sønderborg, at deres betydning har været underordnet i forhold til magistratdomstolens.

I 1668 lykkedes det byen ved en henvendelse til kongen at faa en kgl. resolution, der gik ud paa, at sandemændene, paa grund af de store omkostninger, der var forbundet med dem, skulde afskaffes. Samtidig bestemtes det, at naar der skulde afholdes en kriminalret, skulde byfogden bære sig ad paa samme maade som andre byfogder i hertugdømmet Slesvig og ganske særlig som byfogden i Flensborg⁹⁹). Det kgl. brev bruger ganske de samme udtryk, som byen havde benyttet sig af i sin ansøgning. Men de er langt fra klare. I Flensborg havde byfogden ingen særlig domsmyndighed, men beklædte sammen med kærneren, der altid toges blandt raadmændene, den saakaldte kærnerret, der dømte i mindre vigtige sager¹⁰⁰). Det er antagelig denne kærnerret, som byen i sin ansøgning har tænkt paa, og man skulde efter brevets ordlyd ogsaa have ventet, at

⁹⁶) Corpus Stat. Slesv. II. 433.

⁹⁷) Andresen: Geschichte der Stadt Tondern I. 114.

⁹⁸) A XVII. 808. (Ra.).

⁹⁹) A XVII. 1041. (Ra); Sønderborg Byarkiv I. 2. Konfirmationer af Sønderborg Byes Privilegier 1529—1747 (1653—1747); Kommissionsprotokol I. 99—103; Corp. Stat. Slesv. III. 2. 202.

¹⁰⁰) Corp. Stat. II. 217.

byen herefter havde faaet en ordning, svarende til den flensborgske. Men det blev dog ikke tilfældet. I 1698 gav bysekretæren Nicolas de Bähr en skildring af retsvæsenet, som giver et ret godt indtryk af, hvorledes forholdene var paa denne tid. Han omtaler først raadstueretten og siger derefter, at efter byens ringe størrelse burde der kun være een domstol i byen »... da her ikke holdes ting og ret (o: byting) som i Danmark og heller ikke kæmnerret som i Flensborg og andre byer ...«, men det er faktisk saaledes, at der ogsaa holdes »en formentlig ret« i byfogdens hus i overværelse af de gæster, som gaar derhen for at drikke og høre til, fordi byfogden holder offentlig kro. Sagerne er ofte af ikke ringe vigtighed, men alligevel er det alene byfogden, som foretager sagen og efter sin egen mening afgiver kendelse deri. Byfogdens dom kan ikke paa lovlig vis appelleres til raadet, men den tabende part bringer ofte sagen ind for raadet og begærer kendelse uden at lade sig mærke med, at byfogden allerede har afholdt forhør og dømt i sagen. Iøvrigt fremgaar det af undersøgelseskommissionens beretning fra dette aar, at ogsaa borgmesteren, under henvisning til hvad der var sædvane i Flensborg, var begyndt at holde ret i sit hus, hvilket ikke var godt, thi da han jo ogsaa var præses for raadstueretten, kom han, hvis afgørelsen blev appelleret hertil, til at være dommer i begge instanser¹⁰¹⁾.

Bysekretærens ord om, at der ikke i Sønderborg holdes ting og ret som i Danmark, kan kun fortolkes saaledes, at det gamle byting ikke mere eksisterede. Om dette er helt rigtigt, er dog et spørgsmaal. I et indlæg til kommissionen bad den kgl. byfoged Jürgen Lund om, at han i henhold til sin bestalling, der var dateret den 13. februar 1694, og ligesom sine forgængere maatte holde og hæge ting og ret i byen¹⁰²⁾. De drikkende gæster i byfogdens hus, som overværede retsforhandlingerne er vel ogsaa vidnesbyrd om, at det gamle offentlige ting,

¹⁰¹⁾ Sønderborg Byarkiv: Kommissionsprotokollen. I. 57 f, 155 ff; Afleveringen fra Sønderborg Museum pk. 2.

¹⁰²⁾ Kommissionsprotokollen I. 60 f.

folkedomstolen, endnu ikke helt var forsvundet. Men i hvert fald er der ingen tvivl om, at der stadig eksisterede to domstole: Raadstueretten, der var den vigtigste, og byfogdens ret, der væsentlig beskæftigede sig med mindre sager, mens det gamle byting enten var blevet til en kroforsamling, der overværede retsmøder, eller helt var afskaffet. Baggrunden for denne opløsning af de retslige forhold er selvfølgelig først og fremmest det foregaaende aarhundredes udvikling, men en særlig betydning har afskaffelsen af sandemændene i 1668 dog sikkert ogsaa haft. I det øjeblik de offentlige nævn blev afskaffet, var grunden i virkeligheden slaaet væk under folkedomstolen. Vejen var banet for det fuldstændige raadsherredømme, for patriciatets dominerende stilling. Udviklingen havde allerede sejret i de fleste andre byer, og er saaledes ikke speciel for Sønderborg, man kan bare undre sig over, at det ikke her lykkedes paa et tidligere tidspunkt, thi købmandsstanden i Sønderborg, hvoraf borgmester og raad jo var udgaaet, og hvis interesser de paa mange maader repræsenterede, naaede allerede i aarene omkring og kort efter 1600 en fremtrædende stilling og stærk økonomisk position, dens handel og skibsfart i denne tid var i stærk udvikling, og de mange legater og gaver til kirken, køb af dyre begravelser m. m. vidner stærkt om dens kapitalkraft.

Forholdene i Sønderborg i sidste halvdel af det 17. aarhundrede havde været ret urolige. Der var strid og uro, først og fremmest om beskatningen. I 1698 blev der derfor nedsat en kommission, der skulde søge at bringe ro og orden tilveje i alle byens forhold. Der blev fra kommissionens side gjort et betydeligt arbejde og paa grundlag af dens indberetninger udstedtes der i 1698 en række vigtige kgl. forordninger, der regulerede mange af de forhold, der havde været strid om. Den vigtigste af disse var den store politiordning, dateret 15. november 1698¹⁰³⁾. Det er vist, hvorledes allerede forordningen af 1668

---

¹⁰³⁾ Sønderborg Byarkiv: Kommissionsprotokollen I—II.; Corp. Stat. Slesv. III. 2. 222. ff.

havde fremholdt de flensborgske forhold som mønster. Naar man erindrer den store indflydelse, som den store nabo og haarde konkurrent i mange tilfælde udøvede paa den lille alsiske by, og tænker paa den nære forbindelse, der paa mange omraader var mellem de to byer, er det naturligt, at man tog flensborgske bestemmelser som forbillede, naar sønderborgske forhold skulde ordnes. Den sønderborgske politiordning bygger i det væsentligste paa den flensborgske politiordning, som blev bekræftet af Christian den fjerde den 14. Januar 1600¹⁰⁴⁾). Med hensyn til retsvæsenet i Sønderborg by blev der i politiordningen fastsat en række bestemmelser, som blev gældende i hele den følgende tid. Raadet blev den almindelige domstol. Den borger, der vilde indstævne en sag for det, skulde først give meddelelse derom. Hvis sagen ikke kunde forliges, skulde der udstedes stævning. Retten holdtes en gang om ugen, hver mandag. Til at dømme i de mindre sager, smaasager, der kunde afgøres ved en bøde, de saakaldte brødesager¹⁰⁵⁾, bestemtes det, at byfogden sammen med kærneren skulde udgøre en særlig ret, kærnerretten, hvori bysekretæren ogsaa skulde have sæde som protokolfører. Kærnerretten skulde afholdes en gang om ugen. I den instruks for byfogden, der blev udfærdiget omtrent samtidig, er det udtrykkelig fastslaaet, at byfogden ellers ingen jurisdiktion havde, og at han hverken maatte fordre nogen part til sit hus, afholde forhør eller afsige nogen kendelse¹⁰⁶⁾.

Bestemmelsen fra 1668 var nu virkelig ført ud i livet. Det sønderborgske retsvæsen var organiseret paa fuldstændig samme maade som det flensborgske. For Sønderborg var der tale om et betydeligt fremskridt, og i det væsentlige synes ordnin-

¹⁰⁴⁾ Corp. Stat. Slesv. II. 253 ff.

¹⁰⁵⁾ Der kunde ogsaa idømmes bøder af raadet, Byfogden havde til opgave at føre brøderegistrene, som i senere tid var delt i to afdelinger: raadstuesager og kærnerretssager. De ældste bevarede registre er fra 1639, 1640, 1695 og 1699—1701. Fra den følgende tid indtil 1802 er de bevaret med enkelte undtagelser. De hører naturligt hjemme i Sønderborg byarkiv, men opbevares dog nu paa Sønderborg museum. Især de ældste af dem indeholder en del stof af kulturhistorisk værdi.

¹⁰⁶⁾ Corp. Stat. Slesv. III. 2. 223 ff; 250.

gen at have virket fuldt ud tilfredsstillende, selv om der i de første aar var nogen utilfredshed med den. I aaret 1700 klagede de 16 deputerede borgere og raadet til kongen over den, fordi de mente, at den medførte uformøden vidtløftighed og omkostninger for borgerne, idet kæmnerrettens domme ikke var endelige, men kunde appelleres til raadet; det vilde være billigere at lade raadet afgøre alle sagerne. Klagen blev afslaaet under henvisning til, at Sønderborg nu havde samme politioverordning som Flensborg, og at det skulde forblive ved den sædvanen, som herskede i denne by. Dog skulde guvernøren (amtmanden) føre tilsyn med, at al unødvendig vidtløftighed blev undgaaet¹⁰⁷⁾. Amtmandens overopsyn med byen medførte dog en vis risiko, idet han let, ligesom ogsaa tilfældet var andre steder, kunde fristes til at gaa ud over sin kompetence. I 1714 fik han en paamindelse fra kongen om ikke at blande sig i byens retslige forhold og underkende de af raadet afsagte domme¹⁰⁸⁾.

Der foreligger ingen oplysninger om, hvor bytinget i ældre tid har været afholdt. Men det var i de fleste byer vistnok saaledes, at tinget havde sin plads paa torvet, og det har vel ogsaa været saaledes i Sønderborg, at tingpladsen har været paa »torvet foran raadhuset«, der nævnes i 1624. I det 17. aarhundrede blev tinget holdt paa raadhuset, hvor raadstueretten selvfølgelig ogsaa blev sat. I hvert fald fremgaar det af tingsvidnet fra 1634, at den retshandling, der fandt sted i anledning af udstedelsen af skødetingsvidnet, foregik paa raadhuset¹⁰⁹⁾, det nye raadhus, som var bleven bygget omkring 1621, og som havde sat byen i en ret betydelig gæld¹⁰⁹⁾.

Retterstedet var fra gammel tid paa det saakaldte Galgebjerg, som allerede nævnes i 1585¹¹¹⁾. Paa kortet fra 1769 i Danske Atlas ses det et stykke nord for byen.

¹⁰⁷⁾ Sønderborg Byarkiv: 1670—1779.

¹⁰⁸⁾ Sønderborg Byarkiv: »Acten betreffend den Stadtvogt«.

¹⁰⁹⁾ Sønderborg Byarkiv: I. I. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

¹¹⁰⁾ Brev i Sønderborg museum.

¹¹¹⁾ Sønderjyske Stednavne V. 8.

Eventuelle andre retsomraader:

Det er et spørgsmaal, om der paa Als har været andre retsomraader, end de her skildrede. Allerede i middelalderen var der en del adelsmænd, der havde faaet birkeret over de bønder, der hørte under deres hovedgaard. Det var dog først i det 16. aarhundrede, at denne udvikling tog fart, dels fordi adelen i 1524 fik indrømmet birkeret over deres fæstere, dels fordi den samling af fæstegodset rundt om sædegaarden, som var en naturlig forudsætning for birkeretten, først rigtig blev almindelig i dette aarhundrede.

Indtil hertug Hans efterhaanden erhvervede de alsiske adelsgaarde, var der en del adelige hovedgaarde paa øen. Det er ikke nu muligt at afgøre, om nogen af disse har haft birkeret. Der er dog noget der tyder paa, at Gammelgaard, Sturernes gamle gaard, virkelig har haft sit eget ting, idet tingkobbel, lige ved Gammelgaard, allerede nævnes i 1651¹¹²⁾. Iøvrigt skulde man synes, at forudsætningen for birkerne var bortfaldet med hertug Hans' erhvervelse af de adelige gaarde. Dog har forpagterne og forvalterne paa nogle af gaardene begyndt »... at udøve jurisdiktion paa deres steder og derved at drage undersaatterne fra tinget »nach der Handt« ...«. Et kongebrev af 30. marts 1668 fastslog, at denne fremgangsmaade var ulovlig, idet det efter gammel skik var herredsfogden, som var første instans i retssager. Kongen vilde derfor ikke finde sig i denne retsstridige fremgangsmaade, og det pointeres, at alle sager, nu som før, skulde bringes for det almindelige herredsting, og der behandles efter »Lohrecht« (d. v. s. Jyske Lov)¹¹³⁾. Man kan i hvert fald gaa ud fra, at der efter denne tid ikke har været holdt birkeret paa nogen af de gamle adelsgaarde. Noget vidnesbyrd derom findes heller ikke.

Amtmandens jurisdiktion.

Det var amtmandens almindelige pligt at føre en slags overopsyn med forholdene i det amt, hvis ve og vel var betroet

¹¹²⁾ Sønderjyske Stednavne V. 265.

¹¹³⁾ A. IV. 465. (Ra)

ham, og han havde en ret udstrakt domsmyndighed. Han var kriminaldommer og afsagde dom i mindre sager, mens de større skulde indbringes for overretten paa Gottorp. I de almindelige retssager, der skulde for herredstinget, havde han »det første forhør«, d. v. s. han skulde forsøge at mægle mellem de stridende parter. I en række smaasager som tyende-, injurie-, af-tægts- og næringssager havde han domsret, og hans kendelse kunde ikke appelleres.¹¹⁴⁾ Forholdet mellem amtmandens og herredsfogdens retsmyndighed var ret uklar, og har igennem tiderne forandret sig betydeligt, dog stadig saaledes at amtmanden fik flere og flere sager til afgørelse. Dette forhold kunde selvfølgelig let give anledning til kompetencestridigheder mellem de to embedsmænd og gjorde det ogsaa i mange tilfælde. I 1782 klagede herredsfoged i Sønder herred Christian Prehn over, at en tid lang var de fleste af herredsfogdens retsforretninger uden hans vidne bleven afgjort paa amtshuset, og den myndige herredsfoged i Nordborg amt Ernst Georg Joachim Fürsen havde af samme grund flere gange sammenstød med amtmanden. En strid i 1809 drejede sig især om retten til at idømme bøder. Fürsen indrømmede, at amtmanden var en slags politimester, men hævdede, at herredsfogden i civile sager maatte have lov til at true folk med bøder, hvis de ikke vilde adlyde hans befalinger. Det kan nævnes, at paa de saakaldte brødesessioner, hvori amtmanden, amtsforvalteren og herredsfogden deltog, blev der idømt bøder for mindre foreelser som slagsmaal, overtrædelser af det 6. bud og lignende¹¹⁵⁾ (jvnf. Sønderborg by).

Efter treaarskrigen blev forholdet forandret, idet jurisdiktionen i de saakaldte summariske, altsaa mindre vigtige, sager henlagdes fra amtmanden til herredsfogderne, mens forligsmæglingen stadig skulde foretages af amtmanden¹¹⁶⁾.

¹¹⁴⁾ Med hensyn til enkeltheder henvises til Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts III. 1. 116. ff.

¹¹⁵⁾ C. III. 83, 441.

¹¹⁶⁾ Skrivelse fra den overordentlige Regeringskommisær angaaende ordningen af justits- og politivæsnet i Sønderborg og Nordborg amter (Chronologisk Samling .. 1851. 16 f.)

Særlige retter og appelinstancer.

Det var i ældre tid med den stærke standsinddeling almindeligt, at en del borgere var unddraget de almindelige herredsting og sorterede under særlige retter. Det gjaldt fra middelalderen gejstligheden, og — i hvert fald fra 1524 — ogsaa den sønderjyske adel.

Af saadanne alsiske særretter i nyere tid vil der være grund til at omtale de gejstlige retter og hofretten paa Augustenborg. Ligesom den vestslesvigske gejstlighed sorterede under Ribe stift, hørte de alsiske præster og degne fra de tidligste tider under biskoppen i Odense. Efterhaanden udskiltes Sønderborg by dog fra forbindelsen med Fyn og hørte derfor i senere tid — ligesom det nyoprettede Kegnæs sogn — under Slesvig stift. Sager mellem kirkens mænd blev først indbragt for en særlig provsteret, en for hvert af de to provstier, hvori de alsiske sogne, der hørte under Odense, var delt: Nørre herreds provsti og Sønder herreds provsti. Provsteretten bestod af provsten og to at sognepræsterne. Dens kendelser kunde appelleres til Landemodet i Odense, hvor sagerne ogsaa direkte kunde indbringes. Oprettelsen i 1819 af et særligt bispedømme for Als og Ærø bragte ingen særlig forandring i dette forhold, idet sagerne stadig kunde appelleres til det fynske landemøde¹¹⁷⁾.

For Sønderborg by og Egen sogn, senere ogsaa for de fire glücksborgske sogne: Broager, Nybøl, Ullerup og Sottrup, var der ligesom i de øvrige dele af Slesvig stift et konsistorium, som dømte i alle stridsspørgsmaal, herunder ogsaa ægteskabs-sager, som i de øvrige sogne paa Als hørte under den verdslige ret, mens de ellers i de kongelige stifter var henvist til en særlig ret: tamperretten, der først ophævedes i 1797. Det sønderborgske konsistorium bestod af provsten og de gejstlige i Sønderborg by. Fra 1745 skulde amtmanden eller guvernøren præsidere ved dets møder, og amtsforvalteren skulde føre proto-

---

¹¹⁷⁾ »Synder Herreds Provsti Protocoll«, Chronologische Sammlung .. 1832. 268 f

kollen og i det hele taget fungere som sekretær¹¹⁸⁾. Senere bestod retten af tre gejstlige medlemmer foruden provsten¹¹⁹⁾. Fra konsistoriet kunde der appelleres til overkonsistoriet paa Gottorp. Efter treaarskrigen henlagdes de gejstlige sager til de verdslige retter, og konsistorierne blev ophævet.

For de personer, »... som har den lykke at staa i Deres Højfyrstelige Durchlauchts tjeneste ...«, var der en særlig hofret. Den blev kun nedsat i de enkelte tilfælde, hvor der var brug for den¹²⁰⁾.

Det ligger ikke indenfor denne fremstillings rammer at give nogen skildring af de skiftende appelinstanter igennem tiderne. Kun skal det nævnes, at i hertugelig tid var den hertugelige hofret overret. Ogsaa fra raadstueretten i Sønderborg kunde der appelleres til den¹²¹⁾. Fra 1713 var Overretten paa Gottorp, bortset fra enkelte undtagelsestilfælde, den øverste domstol for hele hertugdømmet Slesvig, først i 1834 blev dette forandret, da der blev oprettet en særlig overappellationsret fælles for begge hertugdømmerne. Overretten bevaredes dog som melleminstans. Mens overretten ogsaa havde haft visse administrative opgaver, havde overappellationsretten kun med retsplejen at gøre. Efter treaarskrigen blev den under navn af den kongelige appellationsret for hertugdømmet Slesvig flyttet til Flensborg.

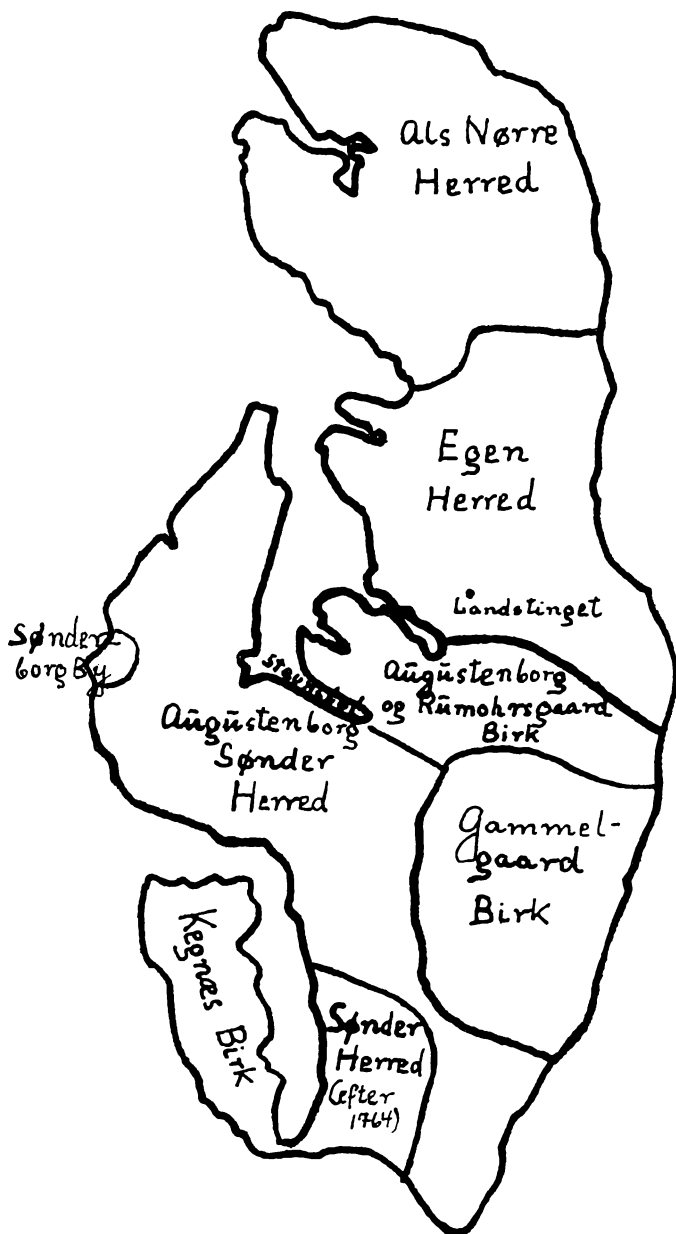
Johan Hvidtfeldt.

¹¹⁸⁾ Sønderborg Konsistorialprotokol 1747—1833.

¹¹⁹⁾ Staats-Handbuch für die Herzogtümer Schleswig-Holstein. 1849. 266, jvnfr. Danske Atlas VII. 429.

¹²⁰⁾ C. IV. 57; Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts III. 1. 211.

¹²¹⁾ Sønderborg Byarkiv: I. 1. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

Oversigtskort over retskredsene paa Als.

Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660^{erne} og 1670^{erne}. Et Bidrag til det ældste Schackenborgs historie.¹⁾

Af **Peter Kr. Iversen.**

Møgeltønderhus — Schackenborg. S. 58. Hovedgårdstaksten. S. 62. Slotmarken. S. 69. Bønderne. S. 73. Hans Schacks proces med Østerbybønderne om græsningsretten i Lindskov. S. 82. Fæstesagen ved Aaen. S. 86. Anders Nissen sagen. Møgeltønder birks bønder foranstalter bondetog til København 1672. S. 90. Slutning. S. 104. Kontrakten 11/3 1661. S. 106.

Møgeltønderhus — Schackenborg.

Da det i foråret 1657 påny trak op til krig mellem Danmark og Sverige, henvendte det danske rigsråd sig til Hans Schack, der ude i Europa var kendt som en dygtig soldat og officer, og anmodede ham om at træde ind i den danske hær som general. Hans Schack stillede store fordringer, men regeringen havde brug for en førstekraft og gik ind på de krav, han stillede. Til en begyndelse fastsattes hans årlige løn til 6000 rdlr., og senere, da han var udnævnt til generalløjtnant, fik han 25/5 1658 Riberhus len uden afgift. 31/1 1661 fik han lenet overdraget på livstid, og hans enke skulde ifølge forleningsbrevet nyde 3000 rdlr. i årlig pension. Hun skulde derfor have Møgeltønderhus, men da dette kun blev anslået til en årlig indtægt af 1200 rdlr., skulde der lægges så meget til af Riberhus len, at hun kunde nyde de fulde 3000 rdlr. Af synderlig gunst måtte også feltherrens søn for sin livstid nyde indtægterne af godset.

Kort derefter køber imidlertid Hans Schack Møgeltønderhus af kongen. Ifølge skøder af 5/9 1661 og 1/11 1661 blev Hans Schack ejer af:

---

¹⁾ Til studier vedrørende vestslesvigske landbrugsforhold i 17. og 18. årh. har jeg modtaget understøttelse fra den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse, hvorfor jeg bringer den min ærbødige tak.

1) Møgeltønder ladegård	78 td. hartk.
2) Møgeltønderhuses bygning	2½ » »
3) » » bøndergods	1547½ » »
Tilsammen 1625 td. hartk. beregnet til	89570 rdlr.
4) Birkeret til Møgeltønder, Lustrup og Ballum birker	3000 »
5) jus patronatus med kirkens andel af korn- og kvægtienden af Møgeltønder, Daler, Ballum, Rømø, Vesterland - Før og Amrum sogne; dertil kirkernes årlige indkomster af jord og enge eller herlighed, samt kronens andel af Ballum sogns korn- og kvægtiende	3500 »
Den samlede købesum	96070 rdlr. ²⁾

Godset var meget spredt beliggende, og det måtte derfor blive én af Hans Schacks hovedopgaver at få det arronderet. Det sker dels ved køb og dels ved mageskifte. Ved køb overtages gårde på tilsammen 14 td. hartkorn, beliggende i Højer og Loustrup. 3/3 1663 mageskiftede han ca. 275 td. hartk. gods i Lustrup birk med gods under Ribe domkapitel og Ribe hospital, beliggende i Møgeltønder, Højer, Emmerlev, Hjerpsted, Ballum, Skast, Brede, Døstrup, Skærbæk, Brøns og Roager Sogne.³⁾

Bortset fra et mindre køb i 1665 og et mageskifte over gods i Møgeltønder sogn i 1669 mellem Hans Schack og Bertram Pogwisch i Tønder var godsets substans uforandret indtil 1671, da feltherren på grund af sine fortjenester den 25. maj ophøjedes i grevestanden. Det måtte nu være Hans Schacks opgave at faa godset udvidet, så at det kunde opfylde de betingelser, der stilledes, for at få det oprettet til grevskab. Feltherren kan overfor Christian 5. fremlægge fordringer på 30.000 rdlr., og for denne sum ønsker han vederlag i jordegods fra Ribe domkapitel og Ribe hospital m. m. Ved skøde af 4/11 1673 får Hans Schack da af kronen overdraget 432 td., 1 alb. hartk. bøndergods, beliggende i Højer, Lø og Hviding herreder. Dertil får han jus patronatus til Emmerlev kirke med kirkens andel af tierderne af Emmerlev sogn.⁴⁾

²⁾ Kronens Skøder II, 102 ff., 110.

³⁾ S. G. (Schackenborg Godsarkiv) jordebog 1663; Kronens Skøder, II, 143 f.

⁴⁾ Kronens Skøder II, 404 f.

Efter disse forskellige køb og mageskifter består godset da af:

	1674				1663			
	td.	skp.	fdk.	alb. p.	<i>Anført til Sammentign.</i>			
	td.	skp.	fdk.	alb. p.	td.	skp.	fdk.	alb. p.
Hovedgårdstakst	213	1	1	8/11	181	4	3	1 1 ⁷ /11
ved særlig kgl. koncens endv. hovedgårdstakst	40	3	3	1				
Brinkgård	108	7	1	8/11	93	5	1	8/11
Møgeltønder sogn	279			2	335	5	3	1
Daler »	199	2		2	201	4	1	4/11
Abild »	17	4			17	4		
Højer »	33				33			
Emmerlev »	241	5	2	2 2	14	5		
Hjerpsted »		2				2		
Skast »	28	1	2		28	1	2	
Brede »	13	3			13	3		
Mjolden »	119	1			32	7	1	1
Destrup »	84	4	1	1	27	4	2	2
Randerup »	8				8			
Skærbæk »	85	5			—			
Brøns »	10	4			6			
Rejsby »	15				—			
Hviding »	40	1		1	—			
Roager »	2	1	1	1	2	1	1	1
Spandet »	6	6			6			
Højrup »	10	6	3	2	10	6	3	2
Vodder »	6	4	1	1	6	4	1	1
Toftlund »	4	6	1	1	4	6	1	1
Seem »	19		3	1	—			
Vor Frue »	4	6			—			
Vesterland-Før og Amrum ..	80				80			
Ballum sogn	354	5	2		376	7	2	
Rønø og List	70							
Fole sogn					3	2		
Gram sogn					7			
	2097	3	2	3 ⁵ /11	1656	8	0	1 2 ⁶ /11
Hertil endv. kongetienden i Ballum	72							
i Emmerlev	33							
	2202	3	2	3 ⁵ /11				5)

⁵⁾ S. G. jordebøger.

Som det vil ses, udgjorde godsets hartkorn ikke de 2500 td., sam var én af betingelserne for, at det kunde blive ophøjet til grevskab. Alligevel blev godset betragtet som grevskab, og i dokumenter fra den tid nævnes Hans Schack som greve til Schackenborg.⁶⁾ Feltherren har også arbejdet på at få erektionen gennemført, men han, der allerede fra begyndelsen af 60'erne ofte havde været syg, blev forinden indhentet af døden 27/2 1676. Efter hans død henvendte sønnen Otto Diderik Schack, der siden 1674 var stiftsbefalingsmand i Ribe stift og amtmand i Ribe amt, sig til Christian 5. og anmodede om, at godset måtte blive erigeret til et grevskab til trods for de manglende ca. 300 td. hartk. Begæringen bevilligedes, og grevskabet oprettedes ved erektionsbrevet af 23/6 1676⁷⁾. I følge dette blev Møgeltønder med dets underliggende sædegårds- og bøndergods oprettet til grevskab »...under det naffn aff Schackenborg, som det hereffter stedse hafue og beholde schall ....«. Endvidere havde grevskabets besiddere ret til de kongelige tiender i Ballum og Emmerlev sogne (henholdsvis 72 og 33 td. hartk.). I erektionsbrevet opregnes fremdeles birkehøjhederne af Møgeltønder, Ballum, Lustrup og Vesterland—Før birker, samt jura patronatus til Møgeltønder, Daler, Emmerlev, Ballum, Rømø, Vesterland—Før og Amrum birker.

Særskilt nævnes retten til at drive østersfangst i Vesterhavet, så langt grevskabets forstrande strakte sig.

Grevskabet skal til enhver Tid nyde alle de friheder, herligheder og benådnings, som andre grevskaber benådes med, og til synligt vidnesbyrd om, at Schackenborg er oprettet til et grevskab, får det et særligt våben, nemlig et med grevekrone forsynet skjold, hvori et rødt felt, der viser en dobbelt hvid lillie. Grevskabet forlenes til Otto Diderik Schack og hans »... rette egte descendenter aff mand og quinde kiøn ....«. Som et kuriosum kan anføres, at der ved hvert tronskifte og naar en ny lens-

⁶⁾ S. G. bl. a. Møgeltønder Tingbog 9. sept. 1674.

⁷⁾ Erektionsbrevet er gengivet i uddrag i Bobé, Graae og West: Danske Len. Kbh. 1916, I. 3. S. G. Jordebøger (kopi).

besidder tiltrådte, skulde afleveres en god ridehest i den kongelige stald.“)

Hovedgårdstaksten.

Da Hans Schack overtog Møgeltønderhus, var han ikke nybegynder indenfor godsadministration. I tiden 1651—54 havde han virket som lauenburgsk godsejer, og han var her optraadt med den samme kraft og energi, der kendetegner hans øvrige virke. Der lyder da også bitre klager fra hans lauenburgske undersåtter. På Collow klager bønderne således over 1) besværlige pålæg og udvidelser af hoveriet, 2) forbud mod benyttelse af underskoven, 3) mageskiften med agre, 4) uforsvarlig behandling og prygl, 5) ingen bespisning ved hovarbejdet og over, at generalmajoren vil behandle dem paa holstensk vis.“)

De retningslinjer, Hans Schack havde anlagt ved driften af sit lauenborgske gods, bliver også fulgt på Møgeltønderhus. Her vilde det dog være med urette, om bønderne klagede over, at de blev behandlet på »holstensk vis«. Det gjorde de da heller ikke, selv om de i øvrigt havde klager nok at fremføre.

For Hans Schack var hovedsagen, at godsdriften var rentabel og gav et klækkeligt overskud. Indtægterne af godset var for ham at betragte som lønnen for de tjenester, han havde ydet kongen som soldat og officer, og uden smålige hensyn til, om han muligvis kom til at træde bøndernes ret for nær, gør han sig sit gods så nyttigt, som han kan — en vending, der bestandig går igen i akterne fra de processer, han kom til at føre mod bønderne. Blødsødenhed var et ham ubekendt begreb, og når han dog på en måde blev foregangsmand inden for godsdriften ved at fritage bønderne for avlingshoveriet og ved at udleje hovedgårdsmarken til dem, skyldes dette ikke medlidenhed overfor bøndernes kår, som i øvrigt langt fra var så slette, som,

⁸⁾ Efter hvad godsinspektør Davidsen oplyser, bestod denne lenspligt også i den tid, grevskabet hørte til Tyskland. Siden 1813 betales dog en pengesum i stedet for hesten, og nu efter genforeningen er denne lenspligt ved lensafløsningen fuldstændig blevet ophævet.

⁹⁾ Caroline Andersen: Grams Historie, pag. 67 f.

hovedparten af det 19. århundredes landbrugshistorikere har skildret dem — og da i hvert fald ikke i de vestslesvigske egne —, men langt snarere en kølig vurdering af, at han ved disse reformer har ment at tjene sin egen pengepung bedst.

Da Hans Schack i 1661 får tilskødet Møgeltønderhus, er der nok at tage fat på for en initiativrig mand. Da han selv opholder sig det meste af tiden i København, må han lade sin befuldmægtigede — indtil 1668 Jørgen Mansfeldt og derefter Nicolaus Tych — lede det daglige arbejde, men det er feltherren selv, der angiver retningslinjerne og træffer alle vigtige beslutninger. Navnlig fra begyndelsen af 1670'erne er der bevaret en del breve, der viser, hvorledes han har grebet ind i administrationen af sit gods.¹⁰⁾

Den første og vigtigste opgave, der tages fat på, er genopbygningen af slottet og ladebygningerne, der ifølge en synsforretning af 24/2 1661¹¹⁾ i krigens tid har været udsat for en overordentlig ublid behandling. Det fremgår af synsforretningen, at det store og grundmurede hus i borggården (17 fag), altså hele hovedbygningen, blev brugt til tærskelade og kornlade, at der hverken var vinduer eller indværk, og at tre fag af taget var uden tagsten. Det firkantede tårn, der var på tre stokværk, havde man brugt til kornlade og kornmagasin, og også det havde fået en slem medfart, idet dets overdelt var faldet ned, og det havde hverken bjælker, døre eller vinduer. Med avlsbygningerne så det ikke stort bedre ud. Kun 40 fag kreaturstald var nogenlunde ved magt, medens alle de øvrige bygninger, såsom porthus, hestestald og 9 fag kreaturstald var i samme elendige tilstand som slottet.

Man tager først fat på reparation og ombygning af hovedbygningen, og det var ikke småsummer, der blev repareret og ombygget for. Alene 1662 var udgifterne til byggearbejderne på slottet 3393 rdlr. 29 sk. d. v. s. omtrent det samme, som 200 stude

---

¹⁰⁾ Møgeltønder Kogsarkiv (M. K.), der findes i Landsarkivet i Aabenraa, og S. G.

¹¹⁾ S. G.

kostede.¹³⁾ Slottet blev færdigt i 1664 og havde da ialt væsentlig den samme skikkelse, som det har den dag i dag, blot var murværket ikke dengang hvidtet, men dets røde teglsten synlige. Hovedlængen i midten havde mod syd og nord høje slanke gavle, og taget var af røde teglsten. Vinduerne var mindre og havde blyindfattede ruder. Der tages dernæst fat på stald- og ladebygningerne, hvorpå der byggedes i en længere årrække. Endnu så sent som 1674 har man bygget på en lade.¹⁴⁾ Bygningerne var placeret således, at de kom til at udgøre et symmetrisk hele. Mod vest lå den trefløjede hovedbygning (slottet); heroverfor, hvor det nuværende gartneri har sin plads, den store trelængede avlsbygning. Mod nord lå hestestalden og mod syd portbygningen.

Da bygningerne ved Hans Schacks overtagelse af Møgeltønderhus lå i grus, og da han måtte forudse, at det vilde tage i hvert fald nogle år at få dem bragt i brugbar stand, udlejede han — endda inden han selv havde købt godset — hovedgårdslandet til Møgeltønder birks bønder ved en kontrakt af 11/3 1661 for en årlig sum af 1000 rdlr. og lod samtidig bønderne fritage for avlingshoveriet mod en årlig afgift på 10 rdlr. pr. helgård.¹⁴⁾ I stadfæstelsesbrevet af 20/3 1661 giver han tilsagn om i tilfælde af oversvømmelse af det lejede land, således at det hverken kan benyttes til kornavl eller græsning, at afkorte summen med 2 rdlr. pr. demat årlig, så længe landet ikke kan benyttes. I tilfælde af fjendtligt indfald og krigsskade vil han forholde sig overfor bønderne paa samme måde, som kongen forholder sig overfor sine bønder.¹⁵⁾ Ifølge kontrakten skulde bønderne det første år indavle rugsæden til Møgeltønder ladegård. Endvidere skal en mark »Gesteng« på 30 demat hvert år indavles til feltherrens bedste, ligesom han har ret til græsning af 8 køer, nogle svin, får og gæs sammen med bøndernes kreaturer i marken.

¹³⁾ M. K. Brev fra Hans Schack til Nic. Tych 31/10 1674.

¹⁴⁾ Gengivet i sin helhed pag 106—109.

¹⁵⁾ M. K.

Det er noget usikkert, om det har været Hans Schacks mening, at bønderne til stadighed skulde leje hovedgårdslandet og være fri for avlingshoveri. Efter al sandsynlighed har han haft planer om genoptagelse af hovedgårdsdriften og dermed om genindførelse af hovarbejde; thi hvorfor skulde han ellers genopføre de store stald- og ladebygninger? Foreløbig går hans arbejde dog ud på at få hovedgårdslandet udvidet og arronderet. Det sker dels ved køb, dels ved mageskifte med bønderne og dels ved inddragning af gårde under henvisning til, at de er fæsteløse.

Det, der for feltherren måtte være mest nærliggende at få fat på, var gården Røj¹⁶⁾, der grænsede umiddelbart op til slotsmarken. Aabenbart har fæsteren, Claus Lorenzen, ikke godvilligt villet afstå gården, idet Hans Schack har set sig nødsaget til at bede kongen om ret til at inddrage Røj og andet fæstegods, som måtte ligge belejligt for ham. I Frederik III's brev til Hans Schack, dateret 11/1 1664¹⁷⁾ hedder det: »... da efftersom det udi sig self ret og billig er, at en hver maa med sit eget søge sit gafn og fordeel, som hand bedst veed oc kand, helst naar besidderne igiengifues deris udgifuen fæste, uanset de det i mange aar nydet hafuer, er vores allernaadigste befaling, at ikke alleeneste dend mand udi Raye, hvis gaard bemelte hr. Hans Schack begierer at vil hafue, men end oc saa alle de andre paa det fæste godtz boendes ere, som hand af os bekommet hafuer, være tiltængt til hannem at afstaa deris paaboende gaarde, naar han dennem for deris første fæstes erleggelse eller i andre maader contenterer, saa at han uden forhindring kand gøre sig godtzet saa nöttig, som hand best veed oc kand...«. Claus Lorenzen måtte nu afstå Røj til Hans Schack. Som vederlag

¹⁶⁾ Røj var i hartkorn ansat til 12 td. 4 skp. 1 fjk. 1 alb. I landgilde betaltes 20 rdrl. 3 sk., i frihedspenge 10 rdrl., tilsammen 30 rdrl. 3 sk. 18 agre var tilsaaet med rug, d. v. s. 18 demat. I en udskrift fra Møgeltønder tingbog fortælles endvidere, at fæsteren Claus Lorenzen hvert år købte nyt sædekorn, og at han såede 1 td. pr. ager. (Bundt 41 S. G.)

¹⁷⁾ S. G. bundt 86.

fik han 1500 rdlr., hvorfor han kvitterede 7/6 1664¹⁸⁾). Efter at han er fraflyttet gården, ønskede Hans Schack, at Møgeltønder bønderne skulde leje Røj, ligesom de havde lejet slotmarken. Han lader derfor 17. august 1666 forespørge på Møgeltønder birketing, om bønderne vil leje jorden. De svarer dog nej med den begrundelse, at de har jord nok i forvejen og ikke kan overkomme at faa mere bearbejdet¹⁹⁾). Imidlertid ændrer de året efter beslutning, idet de da for en sum af 200 rdlr. spec. årlig lejer den til Røj hørende ager og engjord. Bygninger, gårdsplads og have er dog ikke med indbefattet i lejemålet²⁰⁾). Hans Schack opnåede ved inddragningen af Røj en betydelig stigning i indtægten af denne gård, idet landgilden og frihedspengene var ansat til 30 rdlr. 3 sk., medens den årlige lejesum nu blev på 200 rdlr. spec.

Dette måtte naturligvis give blod på tanden, og vi ser da også, at Hans Schack i de kommende år i ret stort omfang inddrager fæsteland og igen bortlejer den for langt større summer. I 1668 var Hans Jepsen og Laurids Jakobsen ved Aaen afgået ved døden, og Hans Schack inddrog da deres to halvgårde som fæsteløse og vilde kun bortleje dem mod en lejeafgift, der lå betydeligt over, hvad der hidtil var blevet ydet i landgilde og frihedspenge. Det skete dog ikke uden protest fra arvingernes side, men herom senere.

Hans Schack synes at have haft en vis forkærlighed for gårdene ved Aaen. Allerede 1663 finder man i en af jordebøgerne Oluf Lauridsens navn overstreget og i randen følgende bemærkning: »Dieser hoff ist zum hoffelde gelehget«. I enkeltheder kan inddragningen af gårdene ved Aaen ikke følges, men tid efter anden er gårdene ved kongelig bevilling blevet lagt under gårdtakst, som det hedder i jordebogen 1683. I jordebog-

¹⁸⁾ S. G. bundt 8b.

¹⁹⁾ S. G. bundt 41.

²⁰⁾ S. G. bundt 8 b. I følge en udateret jordebog fra 1670'erne har Røj en overgang været udlejet til Jochum Thambsen for 166 rdlr. 32 sk. Senere er Røjs mark igen blevet overtaget af Møgeltønder birks boelsmænd for 250 rdlr. species årlig (Jordebog 1683).

gen 1660 stod 15 gårde (deriblandt Røj) opført særskilt som liggende ved Aaren. 1672 er der kun 7, medens de øvrige otte er inddraget og kan findes under hovedgårdstaksten. 1683 står kun Markhedegård, Pugwerie og Brinchgård opført særskilt²¹⁾. Ved disse inddragninger var hovedgårdstakstens hartkorn vokset fra 78 td. 2 skp. 1 $\frac{1}{3}$ fdk. i 1661 til 253 td. 5 skp. i 1674, og samtidig var indtægterne steget i meget betydelig grad. Gårdene ved Aaen blev næsten udelukkende brugt til studedefining, og heri må man søge årsagen til de store afgifter, lejerne eller forpagterne af dem var i stand til at give. Ved kontrakt af 20. sept. 1663 blev to gårde, som Broder Sønnichsen og Ketel Lydichsen tidligere havde haft, og som i jordebøgerne kaldes F e l t s b e r g (nu Felsverf) bortlejet til Emme Remkers og Claus Møller for 500 rdlr. (hartk. 13 td. 7 skp. 3 fdk. 1 alb.). 18/4 1664 bortlejes S p y d h o l m ved Aaen (hartk. 13 td. 6 skp.) til Peter Hemmisen og Carsten Dumann for 133 rdlr. 16 sk. 1668 er lejesummen sat op til 216 rdlr. 32 sk., samt 4 rosenobler til Hans Schacks frue. 13/9 1664 overtager Momme Petersen gården S u b s k o g (9 td. hartk.) for 100 rdlr. + kongelige skatter og afgifter. 19/12 1668 lejer svigersønnen Anders Hansen gården for 400 mk. årlig, d. v. s. 133 rdlr. 16 sk., men heri er de kongelige skatter iberegnet. V e s t e r f e l d t (13 td. 1 skp. 1 fdk. 1 alb.) havde Heinrich Hansen 1668 i leje for 300 rdlr. »und meiner liebsten 3 rosenobel«. S y d f e l d t (hartk. 7 td. 5 skp. 1 fdk. 1 alb.) var i 1672 ansat til 22 rdlr. 23 sk. i landgilde og frihedspenge. 1674 afstår birkedommer Peder Jensen gården til herskabet mod til gengæld at få Brink. 1683 må borgmester Jacob Roost i Tønder sammen med Christian Thomsen betale 250 rdlr. i leje²²⁾. Ved disse forskellige inddragninger af fæstegods under hovedgårdstakst var det lykkedes Hans Schack at sætte indtægten betydeligt i vejret. 1662 var indtægten af Møgeltønder hovedgårdstakst 1983 rdlr. 16 sk., 1665 2104 rdlr. 40 sk.,

²¹⁾ S. G. Jordebøger.

²²⁾ S. G. Bundt 16, samt jordebøger.

1668 2625 rdlr. 8 sk., 1670 2150 rdlr. 5½ sk. + 4 rosenobler og 1672 2590 rdlr. 20 sk.²³⁾.

For Ballum birks vedkommende var forholdet noget lignende. Bønderne havde her siden 11. november 1562 haft brugsret til Brinkgårds jorder mod erlæggelse af en årlig sum på 60 jochimsdaler.²⁴⁾ I et brev af 7/6 1663²⁵⁾ giver Frederik III Hans Schack ret til at inddrage Brinkgård »... saavel som fire andere derudi Ballum liggende merschgaarde, som anno 1634 af dend da værende store vandflod er blefven forderfvet, hvorfor eyendommen af dend tid værende lehnsmand, afgangue herr Albert Scheel, er blefuen bevilget bemeldte Ballums indvaanere imod dend aarlig afgifft saavel som dend tilbørlig egt oc arbeid, som deraf burde at gaae, da paa det at bemelte Hans Schack kand giøre sig sit eget saa nøttig, som hand best kand, helst effterdi at samme goeds befindes fæstegoeds at være ...«. Hans Schack havde inidlertid ikke i sinde selv at drive Brinkgård og de fire marskgårde, idet han 1. september 1664 bortlejer jorden til Ballumbønderne for 576 rdlr. årlig — altså også her en meget væsentlig stigning i afgiften. Jorden bliver delt i 50 lige store dele, og de 48 Ballumbønder får hver sin andel og skal herfor betale 12 rdlr. Af de to øvrige andele får præsten den ene, medens en unavngiven fremmed får den sidste andel. Foruden lejeafgiften på de 576 rdlr. skal bønderne betale kontributionen af Brinkgård og de fire marskgårde, hvis hartkorn til sammen udgjorde 72 td. 6 skp. 1⅔ fdk.²⁶⁾ I 1666 og 67 klager bønderne over de høje afgifter, der er pålagt dem, og lejeafgiften af Brinkgård og de fire marskgårde nedsættes da 1667, således at bønderne nu kun skal betale 500 rdlr.²⁷⁾ Senere er lejeafgiften igen blevet sat i vejret. 1670 skal der betales 628 rdlr. og 1672 579 rdlr. 28 sk.²⁸⁾

²³⁾ S. G. jordebøger.

²⁴⁾ S. G. Fred. III's originalbrev, bundt 19.

²⁵⁾ M. K. og S. G.

²⁶⁾ S. G. bundt 5.

²⁷⁾ S. G. bundt 5 og 19.

²⁸⁾ S. G. Jordebøger.

De samlede jordebogsindtægter (altsaa landgilde, friheds-penge og landhyre af hovedgårdsmarken) stiger da fra 7116 rdlr. 4 sk. i 1662 til 9169 rdlr. 4 sk. i 1670²⁹⁾, og som det ses af det foregående, er godsets størrelse i denne tid ikke undergået nogen væsentlig forandring. I løbet af en halv snes år var det således lykkedes Hans Schack ved målbevidst inddragning af fæsteland at sætte indtægten af sit gods ca. 2000 rdlr. i vejret.

Slotmarken.

Det er tidligere omtalt, at Hans Schack muligvis en overgang har haft i sinde at genoptage hovedgårdsdriften. Planen herom må han have fattet omkring 1668, da han opholdt sig på Møgeltønderhus, men på dette tidspunkt var stald- og ladebygningerne endnu ikke færdige, idet der endnu 1674 byggedes på dem. Som det senere vil blive mere udførligt omtalt, lod Hans Schack i efteråret 1671 en del jord indgrave, som bønderne i Møgeltønder, Toghale og Gallehus indtil dette tidspunkt havde haft i fæste. Det drejede sig kun om et par demat for hver fæster, og indtil de fik erstatning andetsteds, måtte de bruge jorden som hidtil. Først 1674 får de denne erstatning, der hovedsagelig består i jord fra Karen Mammes og Peter Jørgensens gårde, samt fra kirkelandet.³⁰⁾ Som det fremgår af en af inspektør Nic. Tych udfærdiget kortskitse³¹⁾, har det indgravede land, hvis areal har været 100 demat, ligget nordvest for Schackenborg. Ifølge Nic. Tychs skitse var den gamle slotmark, der lå umiddelbart op til slottet mod vest og nord, kun 48 demat stor. Her-

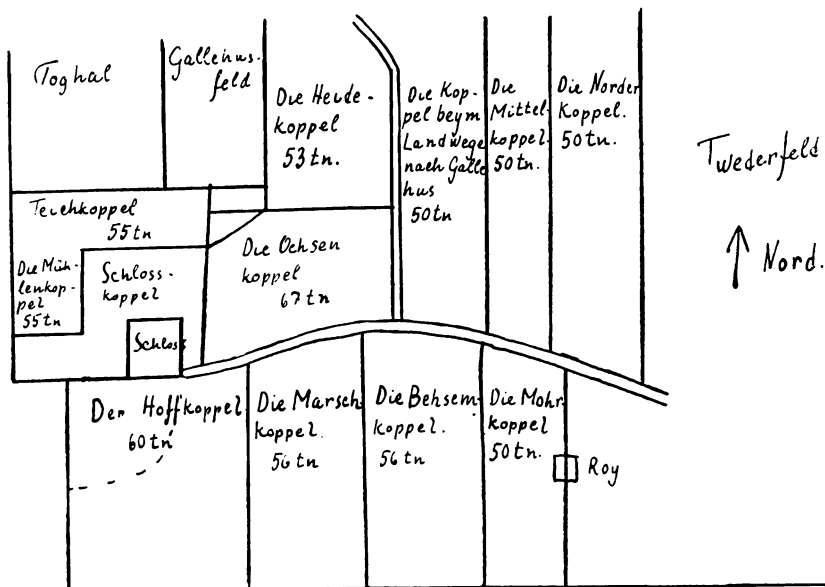
²⁹⁾ S. G. Jordebøger.

³⁰⁾ S. G. bundt 9 a.

³¹⁾ S. G. bundt 9 a. Af skitsen fremgår det, at vejen til Gallehus på dette tidspunkt er gået i en omtrent lige linie fra Møgeltønder tværs over Posselts marker. Nu ved ingravningen flyttes vejen længere mod vest (møllevejen), således at man blev fri for trafikken gennem den nye slotmark. Omtrent hvor skolen nu ligger har det gamle tingsted haft sin plads. Tillige ses det, at der har været to »bjerge«. Sandsynligvis har det drejet sig om et par nu forsvundne kæmpehøje. Nic. Tych meddeler, at det ikke har kunnet lade sig gøre at udvide det indgravede land mod nord, da de møgeltønderske agre her er blandet med fyrstelige.

udover lå der store arealer mod øst og syd. En anden kortskitse viser, at hovedgårdslandet har været opdelt i 12 omtrent lige store kobler, hvis navne på kortet er angivet på tysk og lyder som følger:

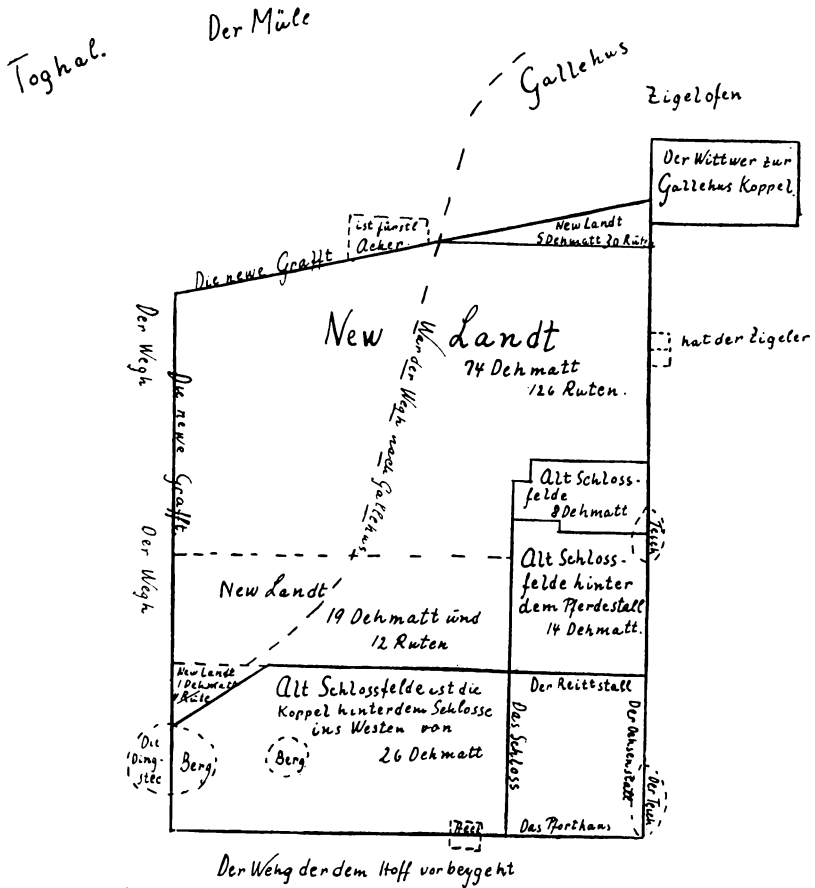
Skitse over Slotmarken

1) Die Schlosskoppel	
2) Die Hoff Koppel	(udsæd angivet til 60 td.
3) Die Marsch Koppel	» » » 56 »
4) Die Behsem »	» » » 56 »
5) Die Mohr »	» » » 50 »
6) Die norder »	» » » 50 »
7) Die mittel »	» » » 50 »
8) Die Koppel beym Land- wege nach Gallehus	» » » 50 »
9) Die Heide Koppel	» » » 53 »
10) Die Ochsen »	» » » 67 »
11) Die Mühlen	
11) Die Mühlen »	» » » 53 »
12) Die Teichkoppel	» » » 53 » ³²⁾

³²⁾ S. G. bundt 9 a.

Mälkänder
Dorf

NB All die Aekern des neuingegebenen Schlossfeldes schiessen Ost und West, ausser der kleine Kuhl nach der Dingstätt her von 1 Dehmatt und 11 Ruthen, und dann oben bey Gallehus der Kuhl von 5 Dehmatt und 30 Ruthen, davon gehn solche südert und nordert

Nuc Tychs Skitise over det undgravede Land
(Ca. 1672.)

Det er disse 12 kobler, bønderne ved kontrakten af 3/11 1661 har fået i leje for 1000 rdlr. Landet må dog have lidt en del under det 17. århundredes krige, idet det nævnes, at ageren springer over i hede umiddelbart udenfor voldgraven. Det siges, at noget af jorden ikke har været pløjet i 20—30 år, andet ikke i mands minde.³³⁾ Men nu har Hans Schack og Nic. Tych sat sig i hovedet, at landet skal bringes i kultur igen. I og for sig skulde man tro, at dette var herskabet uvedkommende, da bønderne jo havde landet i leje, og at de kunde drive landet, som det lystede dem, når blot lejeafgiften betaltes til rette tid. Dette er imidlertid ikke tilfældet, og årsagen hertil må vel være den, at Hans Schack selv har ønsket at overtage driften af hovedgårdslandet (eventuelt ved hoveri), og inden denne overtagelse har han ønsket at få landet i god stand.

Derfor udsteder Nic. Tych sine ordrer i efteråret 1671 til bønderne om i foråret 1672 at opbryde 4 kobler, og det indskræpes bønderne, at heden skal brydes godt op. Disse fordringer bliver en af årsagerne til det oprør, bønderne foranstalter i 1672. I Nic. Tychs befaling hedder det, at koblerne det første år skal tilsås med boghvede eller havre; derefter skal de gødes grundigt, og de tre følgende år skal de tilsås med rug eller eventuelt det ene år med havre. I det bedste af landet kan der dog også sås byg. Efter fire års pløjning lægges koblerne ud som græsgange.³⁴⁾ Denne driftsform er det såkaldte græsmarksbrug, der på denne tid beherskede de 95,6 pCt. af de jydsk hovedgårde.³⁵⁾ Antallet af skifter indenfor græsmarksbruget kunde variere fra 6—13. Af Møgeltønderhus' 12 skifter skulde altså nu årlig $\frac{1}{3}$ pløjes og tilsås. De tolv skifters samlede udsæd var ca. 660 td. Den årlige udsæd vilde da komme til at ligge omkring 220 td. Ifølge oplysninger fra jordebogsmatriklerne fra 1661—62 beregnes Møgeltønder ladegårds udsæd 1661 til 30 td. rug, 40 td. byg, 134 td. havre, ialt 204 td., »nårsomhelst alt lan-

³³⁾ M. K.

³⁴⁾ S. G. bundt 9 a.

³⁵⁾ O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbhvn. 1929
pag. 122

det kunde blive besaaet, dog ej videre deraf kan saaes end en 3. part, og eftersom gjøden sig kan tilstrække.«³⁶⁾ I 1661 har den årlige udsæd da ligget omkring 65 td., og det vil altså ses, at det er en temmelig betydelig forøgelse af det pløjede land, Hans Schack og Nic. Tych har haft i sinde at gennemføre. Planen bliver dog ikke fuldt ud gennemført. I en udateret beskrivelse³⁷⁾ over Schackenborg hovedgård fra et adskilligt senere tidspunkt opgives den samlede udsæd til 512 td. 2 skp. 3 fdk. $\frac{3}{4}$ alb. Samtidig opgives høhøsten til 95 læs marskhø og 144 læs »gott høe«, medens høbjærgningen i 1661 takseredes til 611 læs. Et anseligt areal er således blevet taget under plov.

Hovedgårdsdriften blev ikke genoptaget. Hvad hovedårsagen hertil har været, kan vanskeligt siges. Måske er det bøndernes oprør 1672, der har fået Hans Schack til at se tiden an. Kornpriserne³⁸⁾ var heller ikke alt for stabile i denne periode og har ikke opfordret ham til at drive hovedgården for egen regning, når han ved udlejningen kunde få en fast indtægt, som næppe kunde forøges ved, at han selv drev marken ved hoveri.

Selv om bønderne på dette tidspunkt protesterede voldsomt mod Hans Schacks og Nic. Tychs ordrer om at opløje de forsømte marker, så må de dog siden hen have erkendt, at de har fået hovedgårdsmarken bragt i bedre stand, og at de har opnået økonomiske fordele herved. Betydningen af det reformarbejde, Hans Schack og Nic. Tych har sat i gang på Møgeltønderhus må derfor på ingen måde underkendes — hvad formålet med det fra herskabets side så end har været.

Bønderne.

I det foregående er Hans Schacks planer og forsøg på en nyordning af Møgeltønderhus gods taget under behandling. I

---

³⁶⁾ C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, Kbh. 1886
I pag. LXXI

³⁷⁾ S. G. bundt 9 a.

³⁸⁾ Kapitelstakster i ældre og yngre Tid, Kbh. 1904 Ribe Amt.

det følgende vil vi se på, hvorledes den anden parts, bøndernes, levevilkår var, og hvorledes de stillede sig over for reformerne.

Krigene var ikke gået sporløst hen over Møgeltønderhus' bøndergods, selv om tilstandene ikke her var så dårlige som på så mange andre steder på den jyske halvø. Der savnes desværre materiale til at kunne udtale sig med bestemthed om bøndernes økonomiske kår i denne tid. Skifteprotokollerne, der er så vigtig en kilde til belysning af bøndernes økonomiske forhold, er gået tabt for denne periode³⁹⁾, Restancelister savnes ligeledes, og jordebøgerne giver kun spredte oplysninger. Bønderne var fæstere på livstid; dog var det almindelig skik, at enten enken blev siddende på gården efter mandens død, eller at sønnen (eventuelt svigersønnen) overtog gården. En af hovedårsagerne til denne praksis har været, at bønderne selv ejede bygningerne: den form for fæste, der kaldes superficiærfæste. Betingelserne for, at en mand kunde beholde sit fæste var, »... att hand aarligen och udi rette tider yder och udgiffuer den seduanlige schyld och landgilde och anden herlighed til Møgeltunderhus, som der pleier att gange. Desligeste att hand holder forschriffne gaard och grund ved goed magt och höffuid, och ej noget aff samme gardtz tilligelse fra pante lade, saa och vere mig, mine arffuinger och effterkommere och fuldmechtige i alle maader hörich och lydige, som ded sig böhr ochsaa udi alle maader ellers effter recessen at forholde...«⁴⁰⁾

Ved fæsterskifte betalte den nye fæster den såkaldte indfæstning til herskabet, der helst så afgiften erlagt med det samme. Ofte er betalingen dog sket i rater i de første år efter fæstets overtagelse. I Møgeltønder var indfæstningen for en helgård (hartk. 7 td. 4 skp.) uanset skiftende konjunkturer 40 rdlr. I Daler betaltes 1662 12 rdlr. for en halvgård. Indfæstningen har været reguleret efter gårdens størrelse, selv om denne regulering ikke har været konsekvent gennemført. I sammenligning med de omliggende slesvigske egne må en af-

³⁹⁾ Bevaret for 18. århundredes vedkommende.

⁴⁰⁾ S. G. bundt 1. fæstebrev 22. sept. 1662.

gift på 40 rdlr. af en helgård siges at være stor, og dog er det kun lidt i sammenligning med de summer, fæsterne af gårdene ved Aaen måtte af med. Carsten Redlefsen afdrager således 1669 100 rdlr. på sin indfæstning og året efter 50 rdlr. Hvor stor hans indfæstning har været ialt kan ikke oplyses. 1668 er Peter Hansen ved Aaen blevet enig med Nic. Tych om en indfæstning paa 100 rdlr. for $\frac{1}{2}$ gård.⁴¹⁾ Det var anselige summer gårdene ved Aaen måtte udrede ved fæsterskifte; men det må tages i betragtning, at det ikke drejede sig om almindelige bønderbrug, idet fæsterne har haft store ~~stæger~~ stæger ved studeopdræt og studehandel.

Kådernes indfæstning er for et helkåd 4 rdlr., for et halvkåd 2 rdlr.

I følge jordebogen 1660 betaltes der i Møg ~~er~~ nder by, hvor gårdene var lige store (hartk. 7 td. 4 skp., areal 45 demat) af en helgård 1 fjerding smør, 2 ørtug byg, 1 svin, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 snes æg og 12 sk. i landgilde. I andre byer ydedes der også andre naturalier. I Daler skulde f. eks. Jens Clausen betale 1 ørtug rug, 3 ørtug og 1 skp. byg, 1 skp. havre, 1 svin, 1 gås, 2 høns, 1 snes æg og $\frac{1}{2}$ fodernød. Andre steder træffer man ydelser som salt og tørv.⁴²⁾

Ved kontrakten af 11/3 1661 afløses imidlertid naturalydelse af en pengeafgift, og afløsningssummerne for de enkelte landgildespecies bliver for

1 td. rug	2 rdlr.
1 ørtug byg	2 »
1 td. havre	1 »
1 svin	2 »
1 td. smør	18 »
1 td. honning	12 »
1 td. frisisk salt	24 sk.
1 lam	16 »
1 gås	12 »
1 høne	3 »
1 fodernød	1 rdlr.

⁴¹⁾ S. G. bundt 9 a.

⁴²⁾ S. G. Jordebog 1660.

Ifølge jordebogen 1663 betaler en helgård i Møgeltønder 13 rdlr. 25 sk. I Husum, Bodsbøl, Vesterende og Østerende, Ballum sogn, er alle helgårde ansat til 6 td. 3 skp. 1 fdk. 1 alb. hartk. og betaler i landgilde 14 rdlr. 14 sk., altså noget mere end i Møgeltønder. I Rejsby og Bundti, Ballum sogn, hvor gårdene er ansat til 4 td. 4 sk. 2 fdk. hartkorn betales 7 rdlr. 5 sk, i landgilde pr. gård.

Prøver man at omregne jordebogens naturalieydelser til penge ved hjælp af kontraktens afløsningssummer, kommer man til det forbavsende resultat, at landgilden kun skulde have været 11 rdlr. 25 sk. i Møgeltønder by, 11 rdlr. i Husum, Bodsbøl, Vesterende og Østerende Ballum, samt 6 rdlr. 11 sk. i Bundti og Rejsby Ballum. Forklaringen på denne difference mellem, hvad bønderne egentlig skulde have betalt ifølge kontrakten, og hvad de ifølge jordebogen kommer til at betale, må søges deri, at målene i kontrakten er Møgeltønder mål, medens jordebogsmålene er Aabomål. Møgeltønderbønderne har følt sig snydt ved denne ordning, og de indsender da vinteren 1662—63 klager til Hans Schack over denne afregningsmåde af landgildeydelse. Klagerne afvises imidlertid 17/5 1663 med bemærkningen om, at ridefogden har forset sig ved i kontrakten at regne med Møgeltøndermål i stedet for Aabomål.⁴³⁾ Hans landgildeydelse bragt i overensstemmelse med kontrakten bliver et af bøndernes klagepunkter under oprøret 1672. Hans Schack bøjer sig på dette punkt, og 1672 finder man i jordebogen landgilden efter Møgeltønder mål d. v. s. 11 rdlr. 25 sk. for en Møgeltønder helgård. Også Ballumbønderne havde lavet vrøvl over landgildepengene. I 1666 påstår de, at de må betale 3 rdlr. for hver ørtug byg⁴⁴⁾, medens de selv kun ved salg får 4 mk. pr. ørtug. De ønsker derfor igen at yde landgilden in natura. Dette får de dog ikke gennemført, men på samme

---

⁴³⁾ M. K. Supplikation fra Møgeltønder Birk til Hans Schack og dennes Svar 17/5 1663. Schack kan imidlertid ikke opretholde sit standpunkt. At få

⁴⁴⁾ I kontrakten er afløsningssummen 2 rdlr. pr. ørtug.

måde som for Møgeltønders vedkommende nedsættes landgilden da i jordebogen 1672, således at afregningen nu sker efter Møgeltønder mål som angivet i kontrakten.⁴⁵⁾

Ved kontrakten af 11/3 1661 var hoveriet til Møgeltønder hovedgård blevet afløst. Af hver helgård skulde der nu betales frihedspenge på 10 rdlr. årlig⁴⁶⁾, og af et helkåd 2 rdlr. Det er dog kun selve avlingshoveriet, der afløses⁴⁷⁾ idet der stadig skal forrettes ægt og arbejde til Møgeltønderhus. Hver helgård skal årlig foretage en rejse på 6—7 mil og hver kådner foretage et løb. Endvidere skal bønderne årlig holde diger, veje, stier og broer ved magt, rense slotsgravene, samt foretage den fornødne kørsel og forrette det nødvendige arbejde, når der bliver bygget på Møgeltønderhus. Ballumbønderne fritages for at vedligeholde deres andel af Riberhus grave, mod at de til gengæld overtager en del af Møgeltønderhus' grave.

Denne reform inden for hoveriet skaffede imidlertid til en begyndelse ikke bønderne de fordele, de havde regnet med. Aarsagen hertil må søges i de store byggeforetagender på Møgeltønderhus, der har krævet mange ekstrakørsler og meget ekstraarbejde. Det viser sig, at bønderne til trods for betaling af frihedspenge kommer til at yde hoveri i samme omfang som hidtil. Der er derfor også adskillig knurren blandt dem. 1665 nægter Ballumbønderne at udføre andet ægt og arbejde end at køre en skibsladning kalk fra Højer til Møgeltønder.⁴⁸⁾ Samtidig har der været nogle uoverensstemmelser vedrørende tørvekørslen til Møgeltønder. Ballumbønderne nægter at køre mere end 4 læs af hver gård, medens birkedommer Peder Jensen heroverfor fremfører, at hver Møgeltønder gård kører 10 læs. Ballumbønderne svarer, «... at di (Møgeltønderbønderne) at arilts tid haffde giffuet tørff til schyld; thil med

⁴⁵⁾ S. G. bundt 19. Original supplikation fra Ballumbønderne (dat. 26/3 1666) vedr. deres afgifter. Jordebøger.

⁴⁶⁾ 1661—62 dog kun 8 rdlr., idet som andetsteds omtalt rugen dette år skal indhøstes til Møgeltønderhus.

⁴⁷⁾ Bønderne skal dog årlig indavle Gesteng (30 demat) til Møgeltønderhus.

⁴⁸⁾ S. G. bundt 19. Udskrift af Ballum Tingbog 9/6 1665.

war di och threlthiennere ....«. Peter Jensen replicerer dog herpå, at Møgeltønderbønderne ikke er mere træltjenere end de Ballummer er det. Replikskiftet viser, at der åbenbart må have foresvævet Ballummændene forestillinger om, at de var friere stillet end Møgeltønderbønderne, hvad de jo også før i tiden havde været, idet de allerede siden 1562 havde haft Brinchgård i leje, og altså ikke har ydet avlingshøveri.

I Møgeltønder er der 1672 stadig ikke ro om hoverispørgsmålet, der da også bliver en af årsagerne til oprøret. Efterhånden som byggeriet på slottet bliver færdigt, formindskes dog kravene til bøndernes arbejdsydelser, og da Hans Schacks planer om genindførelse af avlingshøveriet ikke bliver til noget, kommer bønderne på Schackenborg til at leve under gunstige forhold i sammenligning med så mange andre steder.

Der har til tider været nogen utilfredshed blandt bønderne over, at frihedspengenes størrelse i følge kontrakten var ansat til 10 rdlr. pr. helgård, uanset gårdens hartkorn.*) Gennemsnitlig betales der $1\frac{1}{2}$ rdlr. i frihedspenge pr. td. hartk., men udsvingene mellem de enkelte byer er meget store, hvilket vil fremgå af nedenstående skema. Det fremgår endvidere heraf, at højt ansatte frihedspenge ikke modsvares af en tilsvarende lav landgilde. De samlede jordebogsafgifter pr. td. hartkorn varierer derfor også temmelig meget fra by til by, og fra sogn til sogn.

Ved siden af afgifterne til herskabet måtte bønderne betale de kongelige kontributioner, der dog ikke var nær så tyngende. Som eksempel kan nævnes, at en helgård i Møgeltønder og Ballum 1663 måtte betale 5 rdlr. 1 mk. i kontribution. Dertil kommer magasinkornet, der 1665 androg ca. 2 rdlr. pr. gård. Kådernes andel i de kongelige kontributioner var ca. 1 mk. pr. kåd.⁵⁰⁾

---

*) Herfra må dog undtages de store gårde ved Aaen, der kommer til at svare dobbelt takst.

⁵⁰⁾ S. G. jordebøger.

Frihedspenge og landgilde 1672 pr. td. hartk.

	Frihedspenge	Landgilde	Tilsammen
Møgeltønder	1 rdlr. 16 sk.	1 rdlr. 31 sk.	2 rdlr. 47 sk.
Bønderby	2 — 9 —	1 — 21 —	3 — 80 —
Ved Aaen og Kannikhus	2 — 1 —	1 — 31 —	3 — 32 —
Daler	1 — 29 —	1 — 31 —	3 — 12 —
Gerup	1 — 15 —	1 — 29 —	2 — 44 —
Østerby	1 — 21 —	1 — 32 —	3 — 5 —
Abild	44 —	1 — 27 —	2 — 23 —
Højer	29 —	1 — 13 —	1 — 42 —
Emmerlev sogn	1 —	1 — 35 —	2 — 35 —
Skast —	1 — 20 —	1 — 27 —	2 — 47 —
Brede —	43 —	1 — 37 —	2 — 32 —
Mjolden —	1 — 44 —	1 — 27 —	3 — 23 —
Døstrup —	1 — 15 —	1 — 26 —	2 — 41 —
Randerup —	1 — 30 —	1 — 29 —	3 — 11 —
Skærbæk —	1 — 1 —	1 — 33 —	2 — 34 —
Brøns —	1 — 32 —	1 — 40 —	3 — 24 —
Roager —	3 —	1 — 31 —	4 — 31 —
Spandet —	1 — 43 —	1 — 40 —	3 — 35 —
Højrup —	1 — 17 —	1 — 44 —	3 — 13 —
Vodder —	18 —	2 —	2 — 18 —
Tøftlund —	1 — 5 —	2 —	3 — 5 —
Seem —	1 — 36 —	1 — 45 —	3 — 33 —
Vor Frue —	1 —	3 —	4 —
Bundtie og Rejsby, Bal- lum —	1 — 32 —	1 — 19 —	3 — 3 —
Vesterende og Østerende, Ballum —	1 — 29 —	1 — 35 —	3 — 16 —

49)

Af de kirkelige afgifter var tienden langt den vigtigste. Ballum sogn skulde i kongetiende give 48 ørtug byg og i kirke-
tiende 45 ørtug 7 skp. byg. I kirketiende betaltes i Møgeltønder
sogn 41 ørtug 9½ skp. byg, i Daler sogn 17 td. rug og 19 ørtug,
10 skp. byg. Møgeltønder og Daler sogne giver ingen kongetien-
de, »men halff tiende til kircken och den anden halfue part til

49) Udregnet efter jordebogen 1672 S. G.

presten, som altid der hafuer verit sædvanligt«. ⁵¹⁾ Efter disse tal androg tiendeydelserne for hver helgård i Ballum ca. 2 ørtug byg, omregnet efter kontraktens priser 4 rdlr. I Møgeltønder og Daler er man sluppet med halvdelen. Så vidt det kan skønnes, har hovedreglen for det møgeltønderske bøndergods efter 1660 været den, at der er blevet tiendet i skæppen.⁵²⁾

Hvor stærkt bønderne har følt skattetrykket, er vanskeligt at sige. For en helgård i Møgeltønder by har de samlede skatter og afgifter andraget ca. 30 rdlr., hvortil kommer lejeafgiften af hovedgårdsmarken. Til sammenligning kan anføres, at en stud 1662 kostede ca. 17 rdlr.⁵³⁾ Den første tid efter 1660 har naturligvis været temmelig svær at komme igennem. I følge jordebogen fra 1660 kan af 24 bønder i Møgeltønder by de 15 på grund af forarmelse ingen landgilde yde, 4 kan yde en fjerdedel, 3 en trediedel og 2 halvdelen af landgildeydelseerne. 33 gadehusmænd i Møgeltønder kan heller ikke betale deres årlige afgift på 12 sk. Som i Møgeltønder også i de andre byer. Det stadige omkvæd lyder: »forarmit och kand ingen landgilde gifue.⁵⁴⁾ Værst medtaget af krigens hærgninger har bøndergodset i Lustrup birk været. Her ses det af jordebøgerne fra begyndelsen af 60'erne, at adskillige gårde var blevet afbrændt af Polakkerne, altså Hans Schacks forbundsfæller. Endnu 1668 kan det se sløjt ud i disse egne. Af kapitelsgodset, der lå syd for Ribe, og som Hans Schack købte 1673, var der 1668

169 td. 1 sk.		hartk. ved fuld magt
60 » 4 »		» i temmelig god stand
29 »	1 fdk. 1 alb.	» helt forarmit
18 »	2 »	» øde ⁵⁵⁾

⁵¹⁾ S. G. Jordebog 1663. jfr. Johan Hvidtfeldt i S. Aarb. 1941, pag. 92. 1647—48 har bønderne i Daler og Møgeltønder ydet kongetiende.

⁵²⁾ Joh. Hvidtfeldt. S. Aarb. 1941, pag. 95 ff.

⁵³⁾ S. G. Jordebøger. Det oplyses i regnskabsbogen fra 1662, at Hans Schack dette år solgte 127 øksne for 2142 rdlr., d. v. s. en gennemsnitspris på 16 rdlr. 43 sk. Samme år købtes 55 øksne for 740 rdlr. eller 13 rdlr. 21 sk. pr. stk.

⁵⁴⁾ S. G. Jordebog 1660.

⁵⁵⁾ S. G. Jordebog 1668. Hans Schack har allerede på dette tidspunkt været interesseret i kapitelsgodset, idet han har ladet det takseres og indføre i jordebogen.

Selv om forholdene måske enkelte steder efter krigene kan have været dårlige nok, så må det dog siges, at man i det store og hele ret hurtigt har overvundet krigens følger. Der tales kun sjældent om restancer⁵⁶⁾, og den eneste samlede restanceopgørelse, der er bevaret (1662) kan ikke virke nedslående, i hvert fald ikke, når man har det 18. århundredes kolossale skatterestancer fra Slesvig i erindring. 1662 var der således kun 1820 rdlr. restancer på et samlet budget på 16087 rdlr., i hvilket tal de kongelige kontributioner på Trøjborg, der udgør 713 rdlr., er medtaget.⁵⁷⁾

Ved en betragtning af bøndernes økonomiske forhold må det ikke lades ude af betragtning, at man endnu hovedsagelig levede i natural-økonomi, og restancer var ofte til større skade for godsherren end for bondestanden selv.

I driftsmæssig hensende har de vestslesvigske bønder været gunstigt stillede. Fællesskabets bånd var i disse egne knap så trange som andre steder, idet det som hovedregel kan angives, at marskarealerne var under særdrift. Det relativt store høudbytte af marskarealerne betingede vinterbesætningens størrelse, og en stor vinterbesætning tillod rigeligere gødskning af kornarealerne.

De fleste penge har bønderne tjent ved studeopdræt og studefedning. I Møgeltønder havde hver gård 36^{1/2} demat marskland⁵⁸⁾, og der må således have kunnet græsses et anseligt antal stude, selv om en del af arealet blev slået. Man kan regne med, at det ikke har været usædvanligt, at bønderne har haft 12—18 stude, og det har været en anselig pengesum, den vestslesvigske bonde har fået til sin rådighed, når han om efteråret på Tønder marked eller til omkringrejsende opkøbere solgte de fede stude. Man har da også oplysninger om, at han har kunnet tillade sig ikke så lidt af, hvad en anden og fattigere egn vilde betegne

---

⁵⁶⁾ Ved gennemgang af Møgeltønder tingbog har jeg noteret mig to eksempler på, at en mand i dette tidsrum er blevet sat fra gården på grund af restancer.

⁵⁷⁾ S. G. Jordebøger. Regnskabsbog 1662.

⁵⁸⁾ S. G. Jordebøger. Landregister 1669.

som en stor luksus. Fra omkring 1680 har man eksempler på, at vestslesvigske bønder har købt 80—90 pund tobak om året. Fra Holland, hvortil studene eksporteredes, har man til gengæld fået så fine sager som risgryn, sukkertoppe, korender, sirup, stivelse og krydderier. Selv om man i 60'erne måske næppe har kunnet flutte sig i den grad, er de høje lejeafgifter (op til 500 rdlr. årl.) af gårdene ved Aaen dog vidnesbyrd om, at studeopdrætningen også i denne tid ikke har været nogen helt dårlig forretning.⁵⁹⁾

Til trods for at Møgeltønderhus' bønder også i tiden 1660—1680 må siges at have været relativt velstillede, kommer der dog et utal af klager og besværinger fra bøndernes side. Som regel er sagen blevet ordnet mellem herskab og bønder på fredelig vis, og der må ikke lægges alt for stor vægt på bøndernes klager over skattetryk og overgreb fra herskabets side. Et par gange kommer det dog til processer mellem herskabet og bønderne, og to af disse strækker sig endda over en længere år-række og føres frem for højesteret. I det følgende vil hovedtrækkene i disse processer blive gengivet, dels til belysning af Hans Schacks tidligere nævnte reformer og reformforsøg på Møgeltønderhus og dels til belysning af vestslesvigske bonde-natur.

Hans Schacks proces med Østerbybønderne om græsningsretten i Lindskov.

Allerede medens Hans Schack 1651—54 virkede som lauenburgsk godsejer, havde han optrådt med stor kraft overfor bønderne i spørgsmålet om deres krav om ret til benyttelse af uunderskoven.⁶⁰⁾ Også på Gram interesserer Hans Schack sig stærkt for skovene, og han gennemfører en nyordning af bøndernes ret til oldensvin i skovene, således at det økonomiske udbytte for ham forbedres.⁶¹⁾

⁵⁹⁾ jfr. Mejborg: Nordiske Bøndergårde I, pag. 212. Carsten Petersen: S. Aarb. 1941, pag. 30 f.

⁶⁰⁾ Caroline Andersen. Anf. arb. pag. 68.

⁶¹⁾ Caroline Andersen. Anf. arb. pag. 101.

Til Møgeltønderhus hørte der ikke ret meget skov. Der synes ikke at have været andet end Lindskov, og denne skov var på dette tidspunkt temmelig medtaget. I en »memorial« fra 1667 omtales skovenes tilstand således: »Selbige (Lindskov) ist aber in unlenge verwichenen Keyserl. undt andern Krieges-jahren Nieder gehauenn worden undt sonsten nach der Handt selber vergangen«. ⁶²⁾ Da Hans Schack derfor har overtaget Møgeltønderhus og har set, at det var en træfattig egn, han var kommet til, har han — som den initiativrige mand han var — søgt at råde bod på denne skade, der var forvoldt på Lindskov. Han har planer om at lade »skoven« indgrave — ganske som han gjorde på Gram — og at lade nye træer plante. Hvor meget han har fået lavet, står hen i det uvisse, men i hvert fald nåede han som følge af sine planer at komme i konflikt med Østerbybønderne angående græsningsretten i Lindskov. ⁶³⁾

Konflikten begynder 8. august 1666 med, at birkefogeden Peder Jensen på Hans Schacks vegne advarer de på Møgeltønder ting tilstedeværende Østerbymænd, »att di herefter ei denem med Lindschouw grund schulle befatte i nogen maade.« På et senere ting nedlægger Østerbymændene med Hans Frandsen som ordfører protest mod denne foranstaltning fra Hans Schacks side og fremlægger dokumenter, der skulde bevise deres ret til skovens grund. Hans Frandsen benytter således til dokumentation et tingsvidne (landsbyvedtægt) fra 1603, hvori den fjerde artikel omhandler Lindskov og lyder: »Skall ingen slaa miere thill Lindschouff end tholff nød wid en fiering øels brøede thill byen og 18 sk. thill sit herschab.« Hans Frandsen meddeler endvidere, at bønderne har haft et brev, hvorefter Lindskov top skulde have hørt til Møgeltønder, medens grunden

⁶²⁾ Friedrich Mager: Entwicklungsgeschichte des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. Breslau 1930 I 77. Hvor stor skoven har været, er det vanskeligt at udtale sig om. I et tingsvidne fra Tønder herredsting 1592 ansættes hver Østerbybondes antal af kreaturer, der må græsses i Lindskov, til 16 stk. kvæg, 6 heste og 10 svin. S. G. bundt 41.

⁶³⁾ S. G. bundt 41. Hvor intet andet er anført, stammer oplysningerne herfra.

til Østerby. Brevet er imidlertid brændt. Desuden fremlægger en mand ved navn Niels Kiergård, »en fyrstl. naades tjener« d. v. s. at han hørte ind under Tønderhus, et tingsvidne fra Tønder herreds ting, dateret 3/7 1592, hvoraf det ligeledes fremgår, at Østerbybønderne har haft græsningsret i Lindskov.

Det ser ud til, at Hans Schack under denne konflikt har haft Møgeltønder sogns bønder på sin side. Møgeltønderbønderne vidner således, at de har hentet træ i Lindskov og ført det til Møgeltønderhus, et vidneudsagn, som imidlertid ikke skulde kunne volde Østerbybønderne vanskeligheder, da disse som nævnt kun har krævet græsningsret i skoven. Toghalebønderne indfanger 1667 Østerbymændenes kreaturer, men de gæve Østerbyfolk var ikke tabt bag af en vogn, idet de med Niels Kiergårds sønner i spidsen som repressalier heroverfor 3. pinsedag indfanger de heste, Toghalebønderne havde gående i Lindskov. Det lader til, at Hans Schack har fået sine egne undersåtter i Østerby bragt til ro. I hvert fald hører vi i fremtiden kun, at det er de to slesvigske bønder i Østerby med Niels Kiergård som ordfører, der volder Hans Schack vanskeligheder. 10/7 1667 afsiges der dom i sagen, efter at Hans Schacks befuldmægtigede i denne sag, Hans Andersen fra Bønderby, i et indlæg har fremsat sit herskabs syn på sagen. Det hedder heri, at Østerbybønderne »aff gunst oc medlidenhed aff velb. s. Bendix Rantzouw skulle haffue veret noget deraf (Lindskov) forundt, formedelst den største part var hans velb. egen undersaatte oc thienere, uanset den sal. velb. mand selfr sin beester item suinene oc andet derpaa schouffuen ladet føde.« Men derefter har Hans Schack fået Møgeltønderhus overdraget med ret til at gøre sig godset så nyttigt som muligt, og han er derfor i sin gode ret, når han fratager Østerbybønderne græsningsretten i Lindskov. Af dommen, der afsiges af Peder Jensen, fremgår det, at dommeren har været i stor tvivl med sig selv. Det hedder, at Lindskov siden Christian den IV's tid har hørt under Møgeltønderhus, og da dette nu er overdraget feltherren, skal han nyde skoven med al dens rettighed og højhed. Men

birkedommeren har ikke kunnet komme uden om Niels Kiergårds tingsvidne fra 1592, og slutningen af dommen lyder derfor: »Huis fyrstl. naadis tiener Niels Kiergaard i Østerby sin lauwhefd oc gamble breffue, hand beråber sig på belanger, eller oc om nogen paa forschreffne Lindschouw kand haffue nogen egendomsrettighed oc pretention henfinder ieg dennem paa min tilbørlige offuerdommer der at gaaiss om, huis loff oc hudz rett tilholder oc medfører, som det sig bør.« Dermed blev hverken Hans Schack eller Niels Kiergård stort klogere. Sidstnævnte henvendte sig da til sit hjemting, Tønder herredsting, og lod her feltherren indstævne. Denne gav møde ved sin fuldmægtig Hans Andersen, men sagen afvises også af herredsfoged Hans Arentsen i Tønder herred. Hans Schack indanker nu sagen for Viborg landsting, men heller ikke landsdommerne tør fælde endelig dom i sagen, idet Niels Kiergårds lovhævd er erhvervet på Tønder herredsting, der ikke hører ind under Viborg landsting.

Hvad der herefter er sket i sagen, er noget dunkelt. Muligvis har der været ført forhandlinger mellem Hans Schack og lensmanden i Tønder, Henrik Rantzau, og resultatet af disse forhandlinger skulde da være et dokument, underskrevet af Henrik Rantzau og dateret Tønder 24. okt. 1668. Der siges heri, at ganske vist har Bendix Rantzau givet Østerbybønderne lov til at græsse deres kreaturer i Lindskov, og at de slesvigske bønder ved denne lejlighed var kommet til at nyde samme ret, idet der kun var een byhyrde, der tog sig af alle kreaturerne, men Henrik Rantzau mener ikke, at bønderne heraf kan udlede nogen ret og siger, at »die lauhæffd, worauff Niels Kiergård sich berufft von keiner würde sein kan, weil die sempliche interessierende nicht darzu sint citerit, wie in allen lauheffden muss geschehen und billich hatt sein sollen.« Henrik Rantzau forbyder da Niels Kiergård at jage sine kreaturer ind i Lindskov, og Hans Schack har med dette opnået, hvad han vilde. Han har derefter kunnet fremme sine planer om at plante nye træer i skoven og indgrave den. Ret meget af disse planer er

det imidlertid ikke lykkedes at få gennemført, muligvis fik man endda slet ikke begyndt at plante i den gamle skov, men selve sagen viser dog, at Hans Schack også på Møgeltønderhus har haft øjnene opladt for betydningen af at have et stykke skov til sin rådighed.

»Fæstesagen ved Aaen.«

Hans Schacks planer om udvidelse af hovedgårdstaksten og om genindførelse af avlingshoveriet mødte alvorlig modstand fra bøndernes side — en modstand, som til tider var ham meget ubehagelig, og det lykkedes ham ikke at få bragt ro på Schackenborg i sin levetid. I det følgende skal de to betydeligste processer 5: »Fæstesagen ved Aaen« og »Anders Nissenprocessen«, der begge føres frem for højesteret, fremdrages.

Baggrunden for »Fæstesagen ved Aaen« er den tidligere omtalte udvidelse af hovedgårdstaksten, som Hans Schack med udgangspunkt i Frederik 3.s brev af 11/1 1664 har påbegyndt. 1668 er to af fæsterne ved Aaen, Laurids Jakobsen og Hans Jepsen afgået ved døden, og deres enker, Kirsten sal. Laurids' og Dorthe sal. Hans Jepsens, sidstnævnte repræsenteret ved sønnen Peder Hansen, har sat sig i bevægelse for at overtage fæstet efter deres mænd. Af de supplikationer,⁶⁴⁾ de fremsender til kongen og Hans Schack i slutningen af 1671 og begyndelsen af 1672, fremgår det, at de tilsyneladende har fæstet gårdene på samme betingelser, som tidligere deres mænd havde gjort det. Peder Hansen kan endda fremlægge kvittering for indbetaling af den halve indfæstning (50 rdlr.). Det ses endvidere, at han har forsøgt at betale den anden halvdel af indfæstningen til Nic. Tych, men denne har ikke villet udlevere fæstebrevet. Sagen er nemlig den, at Hans Schack har besluttet sig til at inddrage de to halve gårde ved Aaen som fæsteløse ved fæsternes dødelige afgang i 1668, idet han hverken vil godkende bønder-

⁶⁴⁾ Hvor intet andet er angivet, stammer oplysningerne fra Møgeltønder Kogsarkiv.

nes påstand om, at gårdene er arvefæste, eller om at enken har ret til at fæste gården efter mandens død, hvilket sidste efter delefogdens Niels Ollufssens udsagn var tilfældet på Trøjborg og efter herredsfoged Fedder Lundts udsagn også i Højer og Tønder herreder.⁶⁵⁾

I stedet for landgilde og frihedspenge skal der nu efter Hans Schacks ordre af de to gårde betales en lejeafgift, der ligger betydeligt højere. Kirsten Laurids' skal betale 60 rdlr. årl., medens fæsteafgifterne hidtil kun havde andraget 11 rdlr. 9 sk. Lejeafgiften bliver imidlertid ikke betalt, og herskabet lader derfor foretage udpantning. Vurderings- og udpantningsforretningen fandt sted 8. aug. 1671 og foretoges af birkefoged Peder Jensen, Møgeltønder, der lover at lægge et godt ord ind hos herskabet for Kirsten, så at hun og hendes umyndige børn kan blive ved gården, og man kan vel tage det som udtryk for, at birkefoged Peder Jensen allerede på dette tidspunkt ikke er så helt på herskabets side, som han efter dettes mening burde være. Hos Kirsten Laurids' blev der vurderet og lagt beslag på 5 køer, 2 hopper og 2 skimlede føl, 38 læs hø samt 5 fag ladehus. De to hopper blev ført bort med det samme. Hos Peder Hansen og hans moder blev der foretaget udlæg for 60 rdlr. 37½ sk. Der vurderedes:

2 brune blissede heste, 6 år tilsammen	30 rdlr. 37½ sk.
2 røde hjelmede køer	} hver 5 rdlr. 30 rdlr.
1 blod rød ko	
1 hvid blaa ko	
1 rød sprinkelet ko	
1 grå hjelmet kvie	

Ialt 60 rdlr. 37½ sk.

Det er disse vurderingsforretninger i august 1671, der bliver den direkte årsag til de indsendte klager, af hvilke det endda fremgår, at Nic. Tych yderligere hos Peder Hansen har anbragt to karle til aftærskning af det indbjærgede korn.

---

⁶⁵⁾ S. G. bundt 27.

Hans Schack afventer imidlertid ikke svaret på de to enkers henvendelse til kongen, men lader dem indstævne for Møgeltønder birketing, hvor han benytter Anders Thomsen fra Ballum som sættestemmer. Anders Thomsens dom af 26/6 1672 giver herskabet medhold i et og alt. De to enker skal betale den resterende hyre, og den i august 1671 foretagne vurderings- og udpantningsforretning skal stå ved magt.⁶⁶⁾ Instruksione til Nic. Tych er i overensstemmelse hermed. Kan han ikke få lejesummen ind, skal han »arrestere» de to enkers kreaturer på marken eller se at få betalingen ind på så god en måde, at det ikke bliver til skade for herskabet.⁶⁷⁾ De to enker giver dog ikke op af den grund. Heller ikke 1673 betaler de lejeafgiften og bliver igen indstævnet for Møgeltønder birketing. Birkefogeden Peder Jensen vil imidlertid ikke afsige dom vedrørende herskabets fordringer på de to enker og giver som begrundelse, at de har henvendt sig til kongen, men endnu ikke fået svar. 1674 er Kirsten Laurids' og Peter Hansen atter indstævnet for Møgeltønder birketing, og Nic. Tych meddeler her, at Peder Hansen for fremtiden hverken kan fæste eller leje faderens gård, medens Kirsten Laurids' kan forblive på gården mod at betale de resterende afgifter.⁶⁸⁾ Hvad der herefter er sket med Peder Hansen og hans moder, kan der ikke siges noget om. Kirsten fortsætter derimod kampen for sit hjem. Hun har af Hans Schack fået fastsat en sidste frist til fastelavn 1675, og har hun ikke til den tid betalt sin gæld til herskabet, vil hendes gård blive nedbrudt. Gælden bliver ikke betalt, og bygningerne bliver da nedbrudt med undtagelse af stuehuset. Endvidere bliver markerne frataget hende og beslået med fremmede kreaturer. Øjensynligt er dette ikke gået helt stille af, idet der i et tingsvidne⁶⁹⁾ gives en levende skildring af, hvorledes Kirstens døtre morer sig med at jage de fremmede kreaturer bort fra deres marker og skræmme dem ned

⁶⁶⁾ S. G. Møgeltønder Tingbog 1672.

⁶⁷⁾ M. K. Brev fra Hans Schack til Nic. Tych 18/5 1672.

⁶⁸⁾ S. G. Møgeltønder Tingbog 11/3 1674.

⁶⁹⁾ M. K. Møgeltønder Birketing 1/7 1685.

i de store vandfyldte grøfter. Dette klager Nic Tych i hvert fald over. På denne måde har kvinderne ved Aaen og inspektøren på Schackenborg vel i et par år chikaneret hinanden. 1676 kommer der imidlertid en vending i sagen, idet Anders Nissen på dette tidspunkt får »Fæstesagen ved Aaen« knyttet sammen med sin proces mod herskabet og får sagerne ført frem for højesteret, men denne tør ikke tage stilling til selve hovedspørgsmålet, om der er arvefæste eller ej, og den afviser da fæstesagen — så vidt det kan ses med den begrundelse, at der var appelleret for sent. Anders Nissen kræver herefter i en række supplikationer gården udleveret, men han får intet ud af disse henvendelser. Imidlertid dør Kirsten, Laurids Jakobsens enke, og nu er det døtrenes tur til at opsøge herskabet med supplikationer for at få gården overdraget som fæste, men de møder som moderen kun afslag. De indsender da 1684 klage til kongen, og heri hedder det som i de andre skrivelser, at gården er arvefæste, at faderen selv har inddiget landet, og at det altså er deres. Det lykkedes dem virkelig at få sagen frem for højesteret. Under sagens forløb her svarer Nic. Tych på deres klager, at gården ikkø er blevet inddiget i faderens tid, men har været det i 1000 år. Endvidere fremhæver Nic. Tych — noget der ikke har været nævnt før — at moderen til en begyndelse har været villig til at leje landet for de 60 rdlr., som herskabet forlangte — en meget lav sum i betragtning af, at andre var villige til at betale 150 rdlr., men at hun under påvirkning af Anders Nissen har ændret beslutning. Dommen falder 24. september 1685, og den afviser klagerne over Nic. Tych og herskabet. Lauridsdøtrenes rådgiver og sagfører under højesteretsprocessen — Mads Christensen, København — gør dem efter dommens afsigelse opmærksom på, at de herefter intet kan opnå ad rettens vej. Han råder dem derimod til at sende en ydmyg supplikation til grevinden. Hvilken rolle grevinden i det hele taget har spillet i denne sag er noget uklar. I følge jordebogen 1683⁷⁰⁾ har hun haft Laurids Jakobsens halve gård ved

⁷⁰⁾ S. G. Jordebøger.

Aaen i leje, men forundt den halve part deraf til hans børn. Meningen med supplicationsskrivelsen skulde da være den, at grevinden ved denne skulde bevæges til stadig at lade Laurids Jakobsens døtre nyde halvdelen af gården, og hermed forsvinder denne fæstesag ud i det dunkle.

Anders Nissen Sagen.
Møgeltønder birks bønder foranstalter bondetog
til København 1672.

»Fæstesagen ved Aaen« var enkelte bønders modstand mod inddragelse af deres fæstejord. I »Anders Nissen-sagen« er det samtlige Møgeltønder birkemænd, der drager til felts mod herskabet i anledning af dettes misligholdelse af kontrakten af 11/3 1661 og specielt i anledning af herskabets planer om genindførelse af avlingshoveriet.

Bøndernes ordfører og befuldmægtigede i denne store sag var birkeskriveren Anders Nissen. Han beboede en anselig gård i Kannikhus, der i 1674 bestod af ialt 12 fag stuehus og 25 fag stald og ladebygning, tilsammen vurderet til 259 rdlr. 2 mk.⁷¹⁾ Gårdens tilliggende var på 70 demat. Sin udnævnelse til birkeskriver fik Anders Nissen 24/3 1665, efter at han i tiden forud havde været skriverdreng hos inspektør Jørgen Mansfeldt på Møgeltønderhus. Da Hans Schack begynder på gennemførelsen af reformerne inden for godsstyrelsen på Møgeltønderhus, er Anders Nissen åbenbart ret hurtigt blevet klar med sig selv over, at han vilde tage bøndernes parti, idet han, der i sin egenskab af skriver havde adgang til godsarkivet, har benyttet sig heraf til at afskrive vigtige dokumenter, øjensynligt beregnet på den senere proces. Foråret 1672 henvendte bønderne sig med Anders Stockbroe som ordfører til Anders Nissen og anmodede ham om at være deres anfører og rådgiver i kampen

⁷¹⁾ Hvor intet andet er angivet, stammer oplysningerne fra Møgeltønder Kogsarkiv.

Anders Nissen klager dog over, at bygningerne er vurderet alt for lavt.

mod herskabet, der nu skal påbegyndes. Forinden aktionen påbegyndes, lader Anders Nissen bønderne underskrive et såkaldt forbundsbrev, for at han kunde have sikkerhed for ikke at blive ladet i stikken, når der fra herskabets side fremkom modforanstaltninger, og for at det kunde ses, at det var en aktion, som hver enkelt fæster med sit navns underskrift var med til at støtte. At det var Anders Nissen magtpåliggende, at alle underskrev brevet, kan bl. a. ses af, at bønderne i Daler er blevet sammenkaldt til underskrivelse af brevet under trusel af en bøde på $\frac{1}{2}$ rdlr. til fællesskabets kasse.

Forbundsbrevet, der er dateret 30/3 1672, er et højtideligt dokument, en slags bondemanifest, hvori bøndernes rettigheder skarpt fremhæves.

Adskillige steder klinger toner, der kan minde om revolutionstionstidens lighedsprincipper igennem, som når det f. eks. hedder, at »Gud den høiste ikke lenger kand lide, at den ene Adams barn skal hafue så u-christelige magt ofuer anden oc komme det i stiiil og ved magten gøre det til ret, som af verdens begyndelse aldrig haver været.«

Efter en ret lang indledning holdt i abstrakte vendinger, følger den egentlige sammensværgelsesformular, der ikke lader noget tilbage at ønske med hensyn til tydelighed. Dersom bøndernes befuldmægtigede i sagen »fengslis, plagis, had til slaaes, af huus eller gaard fordrifues«, da skal bønderne hjælpe ham på alle mulige måder »oc om lifuet kunde treffes, da det i lige måde at defendere«, og der træffes forholdsregler overfor dem, der ikke vil være med eller falder fra. Hverken de eller deres arvinger kan vælges til sande- eller ottemænd eller andre tilidshverv; men de skal agtes som forræddere og forrædderes afkom.

Efter at bønderne har underskrevet forbundsbrevet, formulerer Anders Nissen og de øvrige anførere de forskellige klagepunkter. Hovedpunkterne i de forskellige supplikationer, der fremsendes til herskabet, er følgende:

- 1) Landgilden er forhøjet udover de i kontrakten af 11/3 1661 fastsatte takster.
- 2) Bønderne har intet vederlag fået for den skade, som det ferske vand har påført dem i 1663.
- 3) Bønderne har forrettet langt flere ægter, end de var forpligtede til efter kontrakten.
- 4) Frihedspengene er for enkelte gårde ansat højere end i kontrakten angivet.
- 5) Bønderne klager over, at Nic. Tych har udstedt ordre til dem om at opløje store stykker af slotmarken og Røjland.
- 6) Feltherren har ladet 100 demat land, som bønderne hidtil har haft i fæste, indgrave, uden at bønderne har fået erstatning herfor.
- 7) Hartkornsskatterne er uretfærdig fordelt.

Da kontrakten således efter bøndernes mening på de vigtigste punkter er blevet misligholdt af herskabet, føier bønderne sig nødsaget til af »haarde nød, armod og trang at opsiges kontrakten.«⁷²⁾ De vil herefter levere landgilden in natura, og de vil ikke opløje de dele af slotmarken og Røjmark, som Nic. Tych har forlangt, og de giver som begrundelse, at en del af jorden ikke har været pløjet i 20—30 år, en anden part ikke i mands minde, og at det er umuligt for dem at bearbejde jorden i foråret 1672, da der i hele birket ikke findes nogen plov, der kan anvendes. Den største del af jorden, der skal opbrydes, er nemlig bevokset med lyng og en del med »Vie og Huerlekamp, som det kaldes.« Bønderne beder derefter herskabet om et gunstigt svar på deres klager, så at de ikke skal se sig nødsaget til at fremføre deres klager andet steds.

På Møgeltønder birketing 3/4 1672 foreligger der svar fra Hans Schack på adskillige af de klagepunkter, bønderne havde fremført. Hans Schacks skrivelse er affattet på tysk, og bønderne forlanger omgående en dansk oversættelse udfærdiget, da de ikke kan forstå det tyske sprog. Hans Schack oplyser, at han allerede 1668, da han opholdt sig i Møgeltønder, har givet ordre til, at det omtalte land skulde opbrydes og tilsås. Med

⁷²⁾ I følge kontraktens ordlyd kan den kun opsiges af herskabet.

hensyn til opdyrkningen af heden ved Røj er han mådeholden og håber på at opnå en overenskomst, »damit dass land zu künfftiger saat gef gott bequehm sein möge.« Det indgravede land behøver bønderne ikke at nære ængstelse for, da de må bruge det, indtil der ydes dem vederlag andetsteds, »... und dürfft ihr euch keines weges darumb bekümmern, wo gedachte wiederlage herkommen soll, denn ich schon rath darzu wissen werde ...«. Nægter bønderne imidlertid at opfylde de krav, han stiller til dem, skal han nok finde midler til at tvinge dem, thi det han forlanger af dem, er ikke andet, end hvad der er almindeligt i hele riget, og ingen øvrighed pålægger sine undersåtter flere pligter og ydelser, end de er i stand til at opfylde.

Bønderne var ikke tilfredse med dette svar, og de tager da den beslutning at henvende sig direkte til kongen, der på dette tidspunkt var på rejse i Slesvig. Den 14. april 1672 begiver de sig til Flensborg for der at overrække kongen deres klager. Hans Schack har imidlertid af Nic. Tych fået underretning om, hvad bønderne har i sinde, og da han nødig vil have kongen blandet i disse stridigheder med bønderne på et tidspunkt, hvor han arbejder for at få sit gods Møgeltønderhus ophøjet til grevskab, sender han en skrivelse til Nic. Tych, hvori han søger at hale lidt i land, idet han beder ham meddele bønderne, at han på grund af kongens rejse ikke kan komme til stede i Møgeltønder, men så snart det er ham muligt, vil han komme til Møgeltønder og selv tale med undersåtterne. »... och i alle billige maader dennem behielpelig at vehre ...«. Nic. Tych modtager feltherrens brev samme dags aften, som bønderne er rejst af sted om morgenen, og straks den 15. april rejser han efter dem til Flensborg og lader dem læse Hans Schacks brev. Bønderne agter imidlertid nu at lade sagen gå sin gang og anser Hans Schacks nye forhandlingsvenlige tone for at være en forhalingsmanøvre.

Bønderne får ikke noget svar af kongen hverken i Flensborg eller Rendsborg, hvortil kongen senere var rejst hen. Nic.

Tych havde nemlig overværet bøndernes audiens og havde overfor kongen udtalt: »Gnedigster konning und herr; Ihr muss den leuten kein glauben geben, dene es ist nicht so.«

Bønderne holder sig nu i nogen tid afventende, og i denne tid sker der ikke store ting. På Møgeltønder ting fratages Anders Nissen 15/5 1672 tingbogen, da han lader sig bruge som bøndernes advokat.⁷³⁾ 22/5 1672 tilbyder bønderne at betale smørlandgilden til st. Hansdag og anden landgilde til st. Martindag. Bønderne ønsker nu igen at betale landgilden in natura, og årsagen hertil må — som det også hedder i en udateret supplikation til kongen — søges i de nedadgående priser, hvorved der var opstået et misforhold mellem kontraktens priser og det almindelige prisniveau.

Imidlertid er Anders Nissen ikke tilfreds med, at sagen stilles i bero, og han påtænker derfor at rejse til København for at rette en ny henvendelse til kongen. Men inden han og hans rejsekammerater kommer af sted, bliver de en tidlig morgenstund (24/5 1672) på Hans Schacks befaling arresteret af Nic. Tych og hans ryttere. Bønderne har i en supplikation til kongen givet følgende beskrivelse af arrestationen af Anders Nissen, hans broder Karsten Nissen samt Hans Nissen: »Nicolas Tych och hans medfahrende rytter . . . . . hafwer med magt indfalden i voris huusse, opslagit it skrin, och tog af en quindis lomme tuinde nogler, hvormed dj oplod tvende skrine, borttogh ald voris breffue och documenter som vi voris sag med skulle forsuare; tilmed bortførde trej personer udaf voris medtienere, som vj ej ved, huor dj er bleiven henbragt.« De tre mand sendes til Fredericia, hvor amtmanden overtager ansvaret for dem. Af forskellige dokumenter ses, at de har været udsat for en temmelig hård behandling. Til en begyndelse er de anbragt hver for sig og må ikke komme i forbindelse med nogen, hverken mundtligt eller skriftligt. I juli forbarmer Nic. Tych sig dog over » . . . . der armen weiber. welcher hier steths

⁷³⁾ S. G. Møgeltønder Tingbog 15/5 1672.

umb mich herumb lauffen, und sich so kläglich mit weinen und heulen stellen, das es einen stein erbarmen möchte ...» og giver tilladelse til, at fangerne i Fredericia må modtage brev fra deres hustruer og skrive til dem igen. I begyndelsen af juli 1672 bliver den ene af de tre arrestanter, Hans Nissen, løsladt mod at underskrive en erklæring om, at han aldrig mere vil fordriste sig til at deltage i en lignende aktion mod herskabet. På den indstændigste opfordring af deres hustruer indvilliger de to arresterede brødre i at underskrive lignende erklæringer, og efter nogen tids ophold i arresten på Møgeltønderhus løslades de efter at have tilbragt ca. $\frac{1}{2}$ år ialt bag lås og slå.

Det, der mest har bidraget til, at Anders og Karsten Nissen har underskrevet erklæringer af denne art, må sikkert søges deri, at de andre bønder, der i mellemtiden har foretaget et regulært bondetog til København, her er faldet til føje og har måttet afgive erklæringer om, at de ingen sinde mere vilde klage over deres øvrighed. Anders og Karsten Nissen har da indset det håbløse i, at de alene fortsatte aktionen overfor herskabet.

Som nævnt foretog bønderne fra Møgeltønder birk en rejse til København for der at fremføre deres klager for kongen, der jo ikke havde givet dem svar hverken i Flensborg eller i Rendsborg, og nu da de tre anførere var kastet i fængsel, har bønderne anset det for rigtigst, at de alle sammen eller i hvert fald alle, der blot havde en mulighed for at kunne komme hjemmefra, tog af sted til hovedstaden. Det var ca. 60 mand, der tog af sted, altså en anselig flok, der med datidens besværlige rejseforhold har begivet sig ud på den lange rejse. Da bønderne er ankommet til hovedstaden, henvender de sig straks til kongen og overrækker ham et nyt bønsskrift, men de får imidlertid ikke mere ud af denne henvendelse til kongen, end de havde fået i Flensborg og Rendsborg.

Allerede dagen efter ankomsten til København bliver tre mand, nemlig Lytt Hanssen, Jacob Atzersen og Hans Mamssen arresteret og anbragt på et skib i havnen. De øvrige bønder

sender da en supplikation til Gyldenløve, men dette fører kun til, at der foranstaltes en sand klappjagt på dem. Størsteparten af dem fanges og anbringes i Kastelet, hvor de kommer til at arbejde med skubkarren. De, der havde haft held til at skjule sig, søger hjem til Møgeltønder snarest muligt. De arresterede bønder sender en ny supplikation til kongen, dateret København 15/6 1672 og fremfører heri påny deres klager. Høstens tid nærmer sig, og de beder derfor i ydmyge vendinger kongen om, at han vil forbarme sig over dem og løslade dem fra Kastelet, hvor de nu må arbejde med skubkarrern »fra morgen och intil afftens ende.« Det er dog først ved Hans Schacks mellemkomst, de slipper ud fra Kastelet, og de må afgive højtideligt løfte om, at de i deres livstid ikke vilde fremføre klager mod deres øvrighed. For Hans Schack har hensynet til høsten naturligtvis spillet en rolle, idet bønderne, når de ikke fik høsten indbjærget, ikke vilde være i stand til at betale deres skatter og afgifter.

I den nærmeste tid efter løsladelsen foretages der ikke fra herskabets side yderligere skridt mod bønderne. Måske har Hans Schack ønsket at dysse sagen i ro, idet han som nævnt i denne tid har arbejdet med planer om at få sit gods ophøjet til grevskab. Aaben kamp mod bønderne måtte derfor på dette tidspunkt være ham overordentlig ubelejlig.

Da Anders Nissen efter løsladelsen fra arresten imidlertid ikke kan stille sit urolige hoved — som det hedder i en beretning — og da det af adskillige concepter kunde fornemmes, at han igen havde oprør i sinde, tager Hans Schack 1674 beslutning om at slå hårdt til over for Anders Nissen og bønderne. Han tager selv til Møgeltønder og lader Anders Nissen og de øvrige anførere stævne for Møgeltønder birketing for en »upartisk« dommer, nemlig Anders Thomsen fra Ballum, og for at understrege, at det nu er alvor fra hans side, har han ladet tinget besætte med ryttere. Den 26. august 1674 oprulles da hele sagen for Møgeltønder birketing. De forskellige dokumenter oplæses, og Hans Schacks befuldmægtigede Johan Borchensfeldt

holder sin store anklagetale mod Anders Nissen og de øvrige hovedmænd, hvori de beskyldes for »stembling, sambling og rebellion.«

Johan Borchenfeldt tager bøndernes klager op punkt for punkt. Når det påstås, at landgilden er blevet forhøjet, er dette ikke rigtigt, eftersom kongen har tilstået Hans Schack landgilden efter Aabomål. Alligevel har Hans Schack været så nådig at gå ind på bøndernes krav om ydelse af landgilden efter Møgeltønder mål, og dermed bortfalder klagen; altså i virkeligheden en indrømmelse til bønderne.

At bønderne skulde have ret til godtgørelse for den skade, det ferske vand påførte dem i 1663, afviser Johan Borchenfeldt med den begrundelse, at havde de blot holdt deres sommerdiger tilbørlig i orden, havde de ingen skade lidt.

Ægterne i anledning af byggearbejdet på Møgeltønderhus er i overensstemmelse med kontrakten af 11/3 1661; men skulde de øvrige ægter og rejser gå ud over de i kontrakten foreskrevne, er herskabet villig til erstatning.

Det fjerde klagepunkt vedrører frihedspengenes størrelse, og Borchenfeldt fastslår, at det ikke er andet end ret og rimeligt, at de store gårde på 60, 70, 80 og over 100 demat betaler 20 rdlr., medens de små på 40 demat og deromkring kan nøjes med 10 rdlr.

Med hensyn til opbrydning af slotmarken og Røjmark kan der ikke gives bønderne indrømmelser.

Johan Borchenfeldt går derefter over til at omtale det indgravede land, og han fremsætter påstanden om, at det står herskabet frit for at tage et stykke jord fra bønderne og give dem vederlag herfor andetsteds. (»Det er i det gandsche kongerige brugelig och maneerligh«). Det fremgår af indlægget, at den indgravede jord endnu stadig er til rådighed for bønderne.

Hartkornsskatterne har Hans Schack overdraget sine betjente at opkræve efter kongelig ordrer og skattebreve og på en sådan måde, »att dend formuendes schulle dend arme til hielp giffue.«

Efter således at have gennemgået bøndernes klagepunkter vender han sig i kraftige vendinger mod bøndernes opsætsighed, »hvis lige før aldrig er hørdt, at undersaatte icke ville væhre øffrighed under giffuen, som haffuer vehret fra verdens begyndelse, huor ud offuer saadanne sammenkomster, forbindelser och stemplinger underdaner imod dieres øffrigheed icke allenniste imoed dend hellige schriffte er, men endocksaa voris love og stadtzrett art: 98.« Efter denne paragraf kræves Anders Nissen og hans broder Karsten Nissen dømt til at miste deres hånd og hals, samt have deres bolslod forbrudt. De øvrige anklagede skal miste deres fæste.

2. september 1674 afholdes nyt møde på Møgeltønder birke-ting, og Anders Nissen fremfører da til sit forsvar, at han ikke har været ophavsmand til bondeoprøret, men at han kun har været et redskab i de andre bønders hænder. Det er på deres opfordring og henstilling, han har udfærdiget forbundsbrevet. Dommeren, Anders Thomsen, følger i sin dom dog i et og alt Johan Borchensfeldts begrundelser, og Anders Nissen og hans broder Karsten, hvem man ligeledes pålægger en væsentlig andel i udfærdigelsen af forbundsbrevet, dømmes til at have deres hals og hånd forbrudt, samt til at miste deres fæstegård. De øvrige hovedmænd i sammensværgelsen dømmes fra deres fæste og fra deres bestillinger.

De andre bønder bliver gjort opmærksomme på, at også de vilde blive fradømt deres fæste, såfremt de ikke højtideligt tilkendegav, at de bitterlig fortrød oprøret mod feltherren. Bønderne henvender sig da til Hans Schacks familie og beder de enkelte familiemedlemmer lægge et godt ord ind for sig hos feltherren. Til denne sender de ligeledes en ydmyg supplikation, hvori de beder om tilgivelse for den grove forbrydelse, og om at han af nåde og uden penge vil lade dem beholde deres fæste. Bønderne er villige til at modtage erstatning for det indgravede land, hvor som helst det måtte behage herskabet at yde dette vederlag. Dog beder de om — nu da slotmarken bliver større — at Hans Schack ikke vil forhøje landhyren, men lade

dem forblive ved den gamle takst. Til slut anmoder de om, at herskabet, såfremt marskengene bliver sat under vand, vil anvise dem et sted, hvor de kan drive deres kreaturer hen.

På Møgeltønder ting 9/9 1674 oplæses Hans Schacks pardoneringsbrev af samme dato. Alle de, der har underskrevet omtalte benådningsansøgning, får herskabets tilgivelse og får lov at beholde deres fæste, men så fremt de igen skulde forsøge sig med genstridighed, tages fæstet uden videre fra dem. Også Anders og Karsten Nissen bliver benådet, Anders Nissen dog først efter at have gennemgået adskillige kvaler. Straks efter dommen bliver han af rytterne ført i fængsel med magt til trods for, at der af Lauge Hansen (præsten) og Anders Thomsen blev afgivet løfte om kaution, og han forblev i Schackenborgs tyvehul i bolt og jern i 7 uger. Fra bønderne foreligger der en udateret benådningsansøgning til Nic. Tych, hvori de tilbyder at betale 300 rdlr., mod at Anders Nissens dødsdom ændres til landflygtighed. Nic. Tych går også ind på at benåde Anders Nissen; men mærkværdigvis lader han bønderne nøjes med at betale 200 rdlr. til et nyt orgel til Møgeltønder kirke.⁷⁴⁾ Men Anders Nissen selv får intet at vide om benådningen, før han står på selve retterstedet. Herom fortæller Hans Schack i en skrivelse, dat. 31/10 1674: »Als ist hirmit mein befehl, dasss mein verwalter Nicolaus Tych fordernsamst einen tagh zur execution ansetzen, des plaz dazu an das ohrt beym wehge, da Niels Schmitts 2 acker ligen, bereiten lassen, priester und der scharff-richter an die hand haben, und alle anstalt, als wan decoliret werden soll, machen lassen,, endlich aber in mein namen ihm das leben schencken, und nachdehmbe seine uhrfehde gelass, und das er geschworen sich also fort aus ihr königl: maytt: reiche und land — damit das fürstenthum Schleswig und Holstein mit gemeinet — zu begeben und nimmer wider darin zu kommen.« Skulde Anders Nissen ikke overholde denne bestemmelse og blive antruffet i grevskabet, må han atter vandre til

---

⁷⁴⁾ Noget Hans Schack også undrer sig over i et brev til Nic. Tych (dat. 31/10 1674).

retterstedet, og dommen skal fuldbyrdes. I en efterskrift meddeler Hans Schack, at Anders Nissens hustru og børn skal have ret til at nyde det, som de har krav på efter dommen og efter lands lov og ret; men hvad dette vil sige, gøres der ikke nærmere rede for. Af akterne fra vurderingen på Kannikhus fremgår det, at man ikke blot er nøjedes med beslaglæggelse af Anders Nissens ejendom, men endogså har beslaglagt moderens ejendele. Ydermere klager Anders Nissen senere over, at der er blevet antaget ubillige gældsposter (deriblandt restancer), og at hans ejendom er vurderet alt for lavt.

Anders Nissen er vel nok en tid draget i landflygtighed, men så snart feltherren er død 27/2 1676, hører vi, at han har slået sig ned i Aventoft — et par km syd for Møgeltønder på slesvigske område —, og at han herfra genoptager sin sag mod herskabet. Han retter en henvendelse til kongen om at få sagen prøvet for højesteret, og det lykkes ham virkelig trods modstand fra Otto Didrik Schack at få sagen fremmet. Ganske vist får herskabet sagen udsat et stykke tid, men 28/4 1677 indstævnes den for højesteret. Anders Nissen står imidlertid denne gang ene, idet det er lykkedes herskabet på Schackenburg at skille bønderne og Anders Nissen ad. Muligvis har herskabet indtaget en mere imødekommende holdning overfor bønderne. Planerne om genindførelse af avlingshoveriet er blevet opgivet, hvad grunden så hertil end har været, og Hans Schacks store stald- og ladebygninger kom aldrig til at tjene det formål, de havde været bestemt til. Foruden O. D. Schack og de schackenburgske embedsmænd har Anders Nissen derfor også indstævnet bønderne og kræver af dem, at de skal holde ham skadesløs for de udgifter og ulemper, han har haft på deres vegne. Af embedsmændene er alle de, der på en eller anden måde har haft med sagen at gøre, indstævnet. Det er inspektøren Nic. Tych, birkefoged Anders Thomsens arvinger, birkefoged Peder Jensen, delefoged Niels Ollufsen og vurderingsmændene, der deltog i vurderingen af Anders Nissens bo.

Det vil ses, at også birkefoged Peder Jensen er indstævnet. Dette må imidlertid kun være en formsag, da Peder Jensen må siges at have været overordentlig venlig indstillet overfor Anders Nissen. Et sted siges således, at Peder Jensen og Anders Nissen er gode venner. Herskabet har også hele tiden haft på fornemmelsen, at det ikke har kunnet stole på Peder Jensen. I 1674 indsættes Anders Thomsen fra Ballum derfor som sættemand. I et par breve fra O. D. Schack 1677 kommer den manglende tillid til birkefogden klart frem. I en skrivelse til Møgeltønder birketing dateret 23/5 1677, fra O. D. Schack, er denne i høj grad utilfreds med, at Peder Jensen mundtligt har givet tilladelse til, at Anders Nissen fik adgang til Møgeltønder birketing med sine skrifter og dokumenter, som Peder Jensen uden kald og varsel til O. D. Schack havde ladet læse, påskrive og indføre i tingbogen. Dette har birkefogeden tilladt sig til trods for, at han selv har været med til som vidne at underskrive Anders Nissens rømningsbrev, og han »... burde derfor at være sagens beschaffenhed best bekiendt, huilchet med mere ieg vil hafue til vidre paatalning forbeholden, saa som de vaar ubilligt, at en partische birchefoget schulle sidde paa dommerens sted. Saa forordnis her med till sætterfoget paa Møgeltønder birketing Anders Lauridsen sandemand at betienne saa lenge i Peder Jensens sted, indtil jeg denne sag ved landslov og rett med bemelte Peder Jensen udført haffr ...«

I et andet udateret brev omtales Peder Jensen af O. D. Schack som den, der har været hovedmanden til, at Anders Nissen har genoptaget sagen, og det meddeles, at han er rejst til København, men det er greven ukendt, hvad han der agter at gøre; dog skulde han have i sinde at beskæftige sig med sagen, beder O. D. Schack om, at myndighederne ingen hensyn vil tage hertil, men lade sagen hvile, indtil han selv kommer derover. Det synes heraf ganske klart at fremgå, at ikke blot birkeskriveren Anders Nissen, men også birkedommeren Peder Jensen har været med i aktionen mod herskabet, om end på en mere indirekte måde.

I adskillige henvendelser til kongen og høje embedsmænd søger O. D. Schack at få sagen udsat, indtil han selv kan give møde i København, da han på grund af sagens vigtighed ikke ønsker at lade sig repræsentere ved fuldmægtig. Hvad der i øvrigt ellers sker i sagen indtil domsafsigelsen, er noget uklart. Så meget kan dog siges, at der 1/9 1677 er udgået befaling fra kongen angående nedsættelse af en kommission, bestående af Chr. Scheel, Rasmus Winding, Otto Powisch og B. Bartolinus til undersøgelse af sagen. Kommissionens indstilling til kongen er bevaret. Det hedder bl. a. heri, at birkedommeren (Anders Thomsen) ikke har kunnet dømme Anders Nissen fra liv og gods i 1674, men skulde have henvist sagen til sin overdommer. Anders Nissen har skrevet forbundsbrevet på opfordring af de andre bønder, der alle kunde læse og skrive og altså selv har kunnet skaffe sig underretning om indholdet af forbundsbrevet. Formålet med dette har været at sikre sig de gamle privilegier, hvilket er fuldt ud lovligt, men fremgangsmaaden ikke så lovlig, som den burde være. Der findes mange ubetænksomheder i brevet, som bønderne måtte stå til rette for »... med mindre det deris uforstand och uforfarenhed udj slige sager kand tilregnis ....«. Om bønderne har haft grund til at rejse klagerne, kan kommissionen ikke uden videre svare på, da ikke alle oplysninger kan fremskaffes. Sagen vil bedst kunne afgøres på åstedet, hvor de særlige forhold i Møgeltønder birk bl. a. bøndernes ejendomsret til bygninger, veje og diger kan tages op til undersøgelse. Denne kommissionsberetning er udateret, men et par af indlæggene for kommissionen — såvel fra Anders Nissens som fra Hans Schacks side — er dateret i september 1677. Det, der for bønderne måtte være hovedsagen, — nemlig herskabets nyordning på Schackenborg — turde kommissionen på grund af manglende materiale ikke afsige nogen kendelse i. Den dom, der overgik Anders Nissen i 1674, anses for at være alt for streng, og i højesteretsdommen, der falder 16. september 1678 — altså et helt år efter kommissionens arbejde — omstødes derfor også birketingsdommen. Højesterets-

domme lyder: »Endog Anders Nissen udi it schriff t sig høyligen imod hans kongel. mayt: hafueur forgrebet, saa hafueur dog høvest bemeldte hans kongl. mayt: allernaadigst effterlat hannem den straf, hand derved kunde hafue fortient udi allernaadigste henseende til den arrest, hand en tid lang udi verrit hafueur. Mens som bemeldte Anders Nissen sig imod afgangne feltherren, grefue hr. Hans Schack forseet hafueur, idet hand it forbundsschriff t imod hannem conciperit oc schrefuet hafueur, da bør hand forneffnte Anders Nissen derfor her for den høveste ret at giøre sal: feldtherrens søn, herr Ottho Diderich Schack grefue til Schackenborg, ridder oc stiftbefalingsmand ofuer Riber stiftt, offentlig afbedelse oc sig derhos tilbørligen at reversere, det hand sig aldrig herefter udi det grefschab Schackenborg schal lade finde.« Anders Nissen forvises ganske vist fra grevskabet Schackenborg, men dette betyder ikke så meget for ham, idet han tager fast bopæl i Aventoft, et par km syd for Møgeltønder, og herfra søger han nu i de kommende år at få herskabet til at tilbagegive ham sin $\frac{2}{3}$ gård i Kannikhus, ligesom han stadig arbejder for en tilbagegivelse af de to gårde ved Aaen, og det er ikke blide ord, der i den anledning anvendes om ham af Nic. Tych og O. D. Schack. Nic. Tych omtaler ham således som »Teufelshund«, og O. D. Schack håber snart at se ham hængt i galgen. Det, det gælder om for herskabet, er at forhindre, at Anders Nissen på et nyt grundlag igen skulde få sagen frem for højesteret, og at hindre at han igen skulde rejse bønderne i Møgeltønder birk til oprør. Den 26/3 1679 lader herskabet højesteretsdommen oplæse på birketinget, og samtidig advarer delefogden Niels Ollufsen samtlige birkemænd mod at have noget med Anders Nissen at gøre. Ingen må huse ham, og han skal anholdes, så snart han antræffes inden for grevskabet.

Den 8/7 1680 beder Anders Nissen kongen om, at der må blive nedsat en kommission på åstedet til afgørelse af de forskellige stridsspørgsmål på Schackenborg, men de arkivalske kilder i Møgeltønder melder intet, om en sådan kommission er blevet nedsat.

Slutning.

Af de tre refererede processer er »Anders Nissen-sagen« langt den betydeligste og også den farligste for Hans Schack, idet der her ikke var tale om enkeltmands aktion, men det var et helt birk med birkeskriveren som anfører og birkefogden som sympathiserende tilskuer, der drog til felts mod herskabet. Det spørgsmål, der var rejst under »Fæstesagen ved Aaen«, nemlig om der var arvefæste eller ej, turde højestereet ikke tage stilling til, og på dette punkt blev det da herskabets opfattelse, der sejrede, idet man fastholdt, at der var livsfæste, og at det stod herskabet frit for ved en fæsters død at overdrage fæstet til hvem man ønskede eller, som det skete i »Fæstesagen ved Aaen«, helt at inddrage fæstet. I tiden efter Hans Schack var der formelt livsfæste på Schackenborg indtil 1770, reelt var der dog — som det fremgår af fæste- og skifteprotokoller — arvefæste.⁷⁵⁾

I Anders Nissen processen er herskabets sejr ikke så overbevisende, som den ved første øjekast kunde synes at være. Ganske vist får man Anders Nissen og de øvrige anførere dømt, men på den anden side lykkes det jo i virkeligheden bønderne at få herskabet til at gå ind på de væsentligste af de stillede krav. Landgilden skal betales efter Møgeltønder mål, således som det er fastsat i kontrakten, og avlingshoveriet lykkes det ikke Hans Schack og hans efterfølgere at få genindført.

Når kontrakten af 11/3 1661 er blevet en mærkepæl i den vestslesvigske landbrugshistorie, må det dog tages i betragtning, at det ikke fra Hans Schacks side har været hensigten, at den skulde være det sidste ord med hensyn til bøndernes hovarbejde, således som det også er fremgået af det foregående, og man må i hvert fald ikke tillægge ham reformatoriske planer i bondevenlig retning. Den tankegang lå ham fjernt. For

---

⁷⁵⁾ S. G. Som kuriosum kan anføres, at i Ballum birk overtager svigersønnen som regel gården. Aarsagen hertil må man sikkert søge deri, at sønnerne i en ung alder er stukket til søs, hvor der var flere penge at tjene.

ham var det ledende synspunkt at gøre sig godset så nyttigt som muligt d. v. s. at få størst muligt økonomisk udbytte af sit erhvervede gods uden smålig hensyntagen til, om han muligvis herved kom til at træde bøndernes ret for nær, og ud fra dette synspunkt må det siges, at han har været en dygtig gods-administrator.⁷⁶⁾

Det var en nødvendighed for Hans Schack på grund af avlsbygningernes ødelæggelse at få slotmarken udlejet, men derfor bliver kontrakten ikke mindre betydningsfuld, og man kan roligt sige, at den får betydning for hele Vestslesvig, idet den kommer til at danne forbillede for lignende overenskomster. På Kogsbøl og Søndergårde afløstes hoveriet 1722 med en årlig afgift på 300 rdlr., der må betales af 30½ plov d. v. s. ca. 10 rdlr. pr. plov eller noget mindre end på Schackenborg, idet en plov gennemsnitlig ansættes til 10 td hartkorn.⁷⁷⁾ På Trøjborg overtog bønderne størsteparten af hovmarken og frigjorde sig således for det værste hoveri.⁷⁸⁾

Det var to hårde halse, der var blevet sat op mod hinanden - på den ene side Danmarks riges feltherre og på den anden den vestslesvigske bonde. Som officer krævede Hans Schack ubetinget lydighed fra sine undergivnes side, og han var ikke blødsøden med hensyn til valget af midler for at skaffe ro på sit gods. Men bønderne var nu også nogle stridige krabater, stejlt holdende på, hvad de mente, der var deres ret. Næppe er de blevet tvunget til ro og har underskrevet højtidelige erklæringer om aldrig mere at klage over herskabet, før de indsender nye supplikationer og klageskrivelser angående overgreb. Den ildhu og angrebsånd, hvormed bønderne går til kamp, træffes også i den store proces, der går under navnet »lagieprocessen« (1720—25). Også denne proces føres, efter at der først har været ført lange kommissionsforhandlinger på Schacken-

⁷⁶⁾ jfr. Caroline Andersen: Anf. arb. pag. 102.

⁷⁷⁾ Caspari: Ausführliche cameralistische ökonomische Beschreibung des Amtes Tondern 1790 pag. 147 ff.

⁷⁸⁾ Mejborg: Anf. Arb. pag. 211.

borg, frem for højesteret, og det fremgår af akterne, at bønderne så langt fra har følt sig som en underkuet stand, eftersom de endog under sagens forløb tiltager sig den frihed at løsgive nogle fanger, der blev ført bort under militær eskorte.⁷⁹⁾

Kontrakten af 11/3 1661.⁸⁰⁾

Efftersom hans kongl: maytt: thill Danmarch och Norge: allis woris naadigste herre og koning, den høyedle og velbohrne herre, herr Hans Schack højest bemelte kongl: mayestættis raad, rigens feldt-herre, krigspræsidenten, assessor i udi collegio status och obristen til hest och foeds, hans liffstiid, saa vell som hans excellencis høyel-schelige frue, fru Anna Schacken, och deris kiere søn Otte Diederich Schacken, deris liffstid med Møgeltønder lehn saauel som med en deel goedz, som nu fra Riberhus lehn och til Møgeltønder er under-lagt, med ald sin tilbehørige pertinentier aff alle aarlige visse och uvisse indkomster, sambt ægt och arbeit effter mehr høystbemelte kongl: mayt: forlehningssbreff och nyeligen aff herrer commissarier welb: Laurids Powisch, obristen, och welb: Laurids Belay, landz-dommer deris offuerleverede jordbogs och forretningis videre for-melding, ere med forlehnet, huor til hans excell: med hans høyade-lige frue och elschelig søn, wi megenn lyk og velsignelse öndscher. Och efftersom formedelst attschillige aarsagers schyld wi undersatter och samptlige indwohnere udi Møgeltønder birch haffuer under-danigst af voris høygunstige herr lehnsmand werit begierende, at wi for den aarlig schyldige egte och arbeide maatte forschaaenis och i ded sted frihedspenge giffue, da haffuer hans høyadelig excellence woris høygunstige herr lehnsmand iche alleniste voris begiering naadigst samtöcht, mens end och saa Møgeltønder slottis houffland for en visse affgiffit aarlig at nyede och bruge oss beuilligedt, saa uel som for voris boelle och kodde udi Møgeltønder birch /: undtagen dennem som nu special benaadning haffuer at fremvisse; / som vi innatura effter jordbogens formelding er schyldig at yde, effter under-schreffuene for accorderede taxt, penge at giffue.

1) Och for det første, at vi samptlige indbøggere udi Møgeltønder birch må nyde, alt Møgeltønderhuses houffland undtagen raugseden, som nu findis udi jorden, med nogle fenner, nemlig Geesteng 30 demet, Goesneb 17 demet, den fenne ved Anne Boes, som hopperne pleyer at gaa udi, ungefehr 18 demet. Forskreffne rougland schall dette aar aff os til hans excell: beste indhøstis, och dereffter i de andre aaringer landet att følge os med det andet. Item forskreffne Gee-steeng schall vi och saa aarligen auffle och til hans beste forsuarli-

⁷⁹⁾ Akterne til »lagieprocessen« findes dels i S. G., dels i M. K.

⁸⁰⁾ Original i S. G., flere afskrifter i M. K.

gen indhøste. Item schall vi lade otte køher med nogle suin, faar og gies hos voris egit udi marchen greisse. For huilchet forskreffne houffland vi haffuer samptligen udloffuet aarligen, saa lenge vi samme march nyeder itt thusinde rixdaller ufeilbahrligen till St. Mortensdag at erlegge thill høybemelte hans excell: fuldmegtige udi Møgeltønder, huilchet vi samptligen en for alle och alle for en schadisløss at erlegge os forpligter udi alle maader att efterkomme.

2) For voris aarligen schyld och landgilde schall vi udi rede penge aarligen giffue, nemlig effter Møgeltønder maall.

en tønde roug och meel	a thou rdlr.
en ørte biug	thou rdlr.
en tønde ared ⁸¹⁾	en rixd.
en suin	thou rixd.
en tønde smør	atten rixd.
en tønde honning	tholff rixdr.
enn tønde Friissalt	24 sk. lübsch
en lamb	16 sk. lübsch
en gaas	12 sk. lübsch
en hønne	3 sk. lübsch
en foernød	en rixdr.

Landgildepengene effter aarlig seeduane at yde. aff huilche forskreffne species maa hans excell: aarligen fri haffue forbeholden at nyde deraff in natura effter forskreffne pries, huilket hannem befaller, och forskreffne penge loffuer vi udi lige maader uden ophold och farssømmelse en huer for sig til St. Mortensdag at contentere her udi Møgeltønder til bemelte hans excell: fuldmegtige. Huis ellers voris forige seeduanlige ildingschyld och brensdell belanger her foruden tilbørligen udi Møgelthønder aarligen indlevere och yde. Item de extraordinari kongl: lands: contributioner, som udi Judland bliffuer paa budenn effter advenant, uveigerlich at erlegge och effter kongl. mandat contentere.

3) For voris pligt, echter och houffarbeid haffuer voris høygunstige herr lehnsmand naadigst tillatt oss dette første aar, nemlig fra Philippi Jacobi 1661 til aarsdagen 1662, af hver helgaard at giffue otte rixdr., och huer koddener 2 rdlr. Derefter fra Philippi Jacobi dag 1662 af hver gaard aarligen at give frihedspenge thi rixdr. och huer koddener 2 rixdr. de formuendis koddener at hielpe och undsette de fatige och arme, effter rettmessige liquidering /: undtagen dennem som nu special benaadning derpaa haffuer: / huilche penge til amtschriffueren udi Møgeltønder aarligen om St. Mortensdag en huer for sig u-feilbahrligen at erlegge, och der foruden aff huer helgaard en reisse med heste och wogen paa sex eller siuf mille, och huer koddener itt lob aarligen att give. Och huis vi af forskreffne reisser udi itt

⁸¹⁾ havre.

aar icke fuldføre dennem, da udi ded nest følgende aar att afflegge, och huis vi udi itt aar merre end en rejsse gjører, da saa mange udi ded andet igien at korte, och der hoss aarligen at holde voris dige och damme, weye och stie med broerne ved magt, saa vell slotstens graffue at holde ved lige, och naar paa slottet bliffuer bøgget, den fornøden arbeid at forrette. Och haffuer forskreffne poster sin anfang at tage førstkommendis Philippi Jacobi, och siden fremdielis aarligen saalenge voris velbemelte gunstige herr lehnsmand och hans arffuinger ded vill haffue holden, och icke vi at maa opsigte, naar vi wil, huis ellers hans kongl: maytts: høyheder och rettigheder udi Møgeltønder birch och lehn foruden disse forskreffne poster sig belanger, aldellis uforkrenchet och voris øffrighed forbeholden. Till vitterlighed under voris egen hender och boemerche.

Giffuen udi Møgeltønder den 11. martij 1661.

Toghal.	Møgeltunder bye	Bynderby
Jens Andersen	Peder Jensen	Gremme Hanssen
Anders Lauritzen	Lauritz Persen	
Peter Jørgensen		Hans Persen
Niels Hanssen	Anders Peersen	Mani Andersen
Anders Jensen		Nilss Ollssen
	Hans Keelsen	Niss Hanssen
Pop Lyttsen	Lytt Hanssen	Hanss Nissen
Peder Jensen	Peder Nissen	
	Hans Hanssen	
	Daler sogn	
Kersten Nielsen	Jacob Adtzerssen	Nilss Truelssen
Nils Kerstenssen	Nilss Krag	
Nis Pedersen Krag	Hans Jenssen	
Bo Hanssen	Hans Frandzen	Jørgen Jepsen
Knud Jenssen	Bho Jepsen	
	Suenn Petersen	

På en afskrift fra den såkaldte »lagieproces«, 1720 ff. findes følgende påtegning, der ikke findes på originalen:

At dette ovenskrevene er en rigtig copie lige lydende med originalen og af mig, min frue og søn fast og ubrødelig holdis skall, bliver hermed bekræftet og tilsiger derfor, at om dend uformodentlig vandflod skulde indtrente og forårsage meere skaade, som denne giort haver, da skall lands indvaanere for hver demath to rixder kortis og got giøres, og dersom nogen findtl: indfald udi landet skulde komme, hvorover de kunde tage skade, skall sligt dennem lige ved andre kongl: mayt: underdaaner effter advenant gotgiøres, og paa det de ej skall have at klage over græsning for fæe, faar og deslige, som

alleeniste skall gaae hos deris allmindelig hiord, saa skall samme bestaae udi en ring nummer. Till vitterlighed under min egen haand.

Møgeltønder, den 11. Marti anno 1661.

Hans Schack.

Danske Undersaatter i Nord- og Mellemslesvig i 1885.

En statistisk Undersøgelse.

Af **P. A. Callø.**

Den, som interesserer sig for Befolkningsspørgsmaal i Sønderjylland efter 1864, vil Gang paa Gang støde paa en Befolkningsgruppe, som vi ikke ved ret meget om. Jeg tænker paa de danske Undersaatter. Den officielle preussiske Statistisk gav ganske vist Oplysning om Befolkningens Fordeling efter Fødested og Undersaatsforhold. Men da Størstedelen af de i Sønderjylland boende danske Undersaatter var født i Landsdelen, og paa den anden Side en Del af de i Kongeriget fødte Kvinder ved Ægteskab med Sønderjyder var bleven preussiske Statsborgere, giver de statistiske Publikationer ikke noget klart Billede af Forholdene. Med Hensyn til de danske Undersaatters Placering i Landsdelen har der hidtil kun foreligget Opgørelser for Amterne (Kredsene); men det er jo muligt, at der har været en betydelig Forskel i saa Henseende fra Egn til Egn indenfor et og samme Amt. Dette maa f. Eks. antages at have været Tilfældet for Tønder Amts Vedkommende. Endelig kender vi ikke de danske Undersaatters Fordeling efter Alder, Civilstand og Erhverv.

Alle disse Forhold er det muligt at faa belyst ved Hjælp af et i Rigsarkivet beroende tysk Folketællingsmateriale vedrørende de danske Undersaatter, som opholdt sig i Preussen ved Folketællingen den 1. December 1885. Bedre kunde Tidspunktet ikke være valgt, eftersom Antallet af danske Undersaatter i Sønderjylland kulminerede omkring Midten af Firserne. Dette

viser en Sammenligning af Folketællingen i 1885 med de foregaaende og efterfølgende Tællinger.

De Oplysninger, Folketællingslisterne indeholder med Hensyn til de danske Undersaatters Opholdssted, Fødested, Fødselsaar, Køn, ægteskabelige Stilling, Erhverv m. m., er overført paa Kartotek kort, som ligger overskuelig ordnet, Mænd for sig og Kvinder for sig i alfabetisk Rækkefølge indenfor de enkelte Kommuner.

Dette statistiske Materiale har jeg haft Lejlighed til at arbejde. Men inden jeg fremlægger Resultaterne af min Undersøgelse, skal jeg forudskikke den Bemærkning, at jeg foreløbig holder mig til den af det preussiske statistiske Bureau anvendte Betegnelse: danske Undersaatter, skønt en Del af dem, som vi senere skal se, rettelig maa betegnes som statsløse.

De danske Undersaatters Antal og Fordeling efter Køn, Fødested og Opholdssted.

Hvor mange danske Undersaatter var der da i Nord- og Mellemlesvig den 1. December 1885, og hvorledes fordeler de sig efter Opholdssted, Fødested og Køn? Svaret paa disse Spørgsmaal giver den følgende Tabel. De smaa preussiske Kommuner er sammenlagt til Sogne, og Tallene er sammenfattet amtsvis. For Landsognenes Vedkommende er der desuden indenfor Haderslev Amt sondret mellem Østeramt og Vesteramt, og for Tønder Amt er der gennemført en Tredeling. Den Del af dette Amt, som ligger Nord for den nuværende Grænse, kaldes Tønder Nørreamt, Resten Tønder Sønderamt, og indenfor Nørreamtet skelnes der atter mellem Enklavesognene og Landsogne iøvrigt. Ved Enklavesogne forstaas i denne Sammenhæng foruden de egentlige Enklaver (Rømø, Mjolden, Døstrup, Brede, Randerup, Ballum, Visby, Daler og Møgeltønder) tillige de tre mod Sydvest tilgrænsende Sogne Skast, Emmerlev og Hjerpsted. Derimod har der ikke været tilstrækkelig Anledning til at dele Sønderborg Amt i Als og Sundeved.

Danske Undersaatter.

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Haderslev Købstad	324	378	279	163	4	8
Christiansfeld Flække	14	10	24	25	2	2
Byer i Haderslev Amt	338	388	303	188	6	10
Aastrup Sogn	81	85	47	33	1	2
Vonsbæk S.	44	39	27	10	—	3
Fjelstrup S.	155	167	115	69	—	2
Aller S.	95	104	69	50	—	3
Tyrstrup S.	219	237	147	110	2	6
Bjerning S.	21	17	25	6	—	—
Øsby S.	265	265	56	33	1	1
Halk S.	103	124	42	24	2	2
Grarup S.	33	36	24	16	—	—
Starup S.	91	86	40	21	1	3
Vilstrup S.	87	92	37	24	1	1
Hoptrup S.	160	150	68	28	—	5
Gl. Haderslev S.	61	82	57	28	2	1
Moltrup S.	54	36	31	18	—	—
Hjerndrup S.	60	39	42	35	—	—
Frørup S.	25	36	48	22	1	—
Stepping S.	147	130	87	76	—	2
Sommersted S.	98	108	78	44	3	5
Magstrup S.	69	67	27	12	—	—
Hammelev S.	122	113	45	30	1	5
Vedsted S.	143	141	40	16	—	—
Skrydstrup S.	36	21	15	9	—	—
Jægerup S.	66	53	24	7	2	2
Nustrup S.	118	108	55	22	1	—
Oksenvad S.	69	62	33	13	1	5
Landsogne i Haderslev						
Østeramt	2422	2398	1279	756	19	48

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Jels S.	138	140	81	67	1	2
Skodborg S.	155	181	100	84	—	3
Skrave S.	56	79	71	50	—	—
Lintrup S.	149	146	93	73	1	1
Hjerting S.	34	33	26	30	—	—
Rødding S.	105	102	79	46	—	1
Hygum S.	210	191	71	81	—	2
Fole S.	52	47	34	21	—	—
Gram S.	193	164	74	81	1	3
Østerlindet S.	95	76	37	41	—	—
Tirslund S.	50	45	20	12	—	—
Bevtoft S.	98	95	37	17	—	1
Agerskov S.	182	167	54	19	—	1
Branderup S.	54	52	13	14	—	1
Toftlund S.	57	49	30	19	—	—
Arrild S.	65	70	14	20	—	—
Højrup S.	69	57	11	9	—	1
Spandet S.	66	68	21	23	—	1
Vodder S.	88	79	25	23	—	—
Roager S.	62	68	34	27	—	—
Hvidding S.	91	66	51	38	—	—
Rejsby S.	40	35	31	22	—	—
Brøns S.	75	60	56	32	—	1
Skærbæk S.	94	81	68	50	—	1
Landsogne i Haderslev						
Vesteramt	2278	2151	1131	899	3	19
Landsogne i						
Haderslev Amt	4700	4549	2410	1655	22	67
Haderslev Amt	5038	4937	2713	1843	28	77

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Aabenraa Købstad med Forstdistrikt	71	116	54	20	—	3
Kølstrup Kommune	14	13	7	1	—	—
Løjt S.	126	146	74	22	1	3
Øster Løgum S.	133	127	44	16	—	3
Egvad S.	50	26	3	4	—	—
Hellevad S.	31	36	18	13	—	—
Bedsted S.	33	35	13	9	—	—
Rise S.	94	88	27	14	1	—
Hjordkær S.	49	39	15	10	1	—
Bjolderup S.	45	56	26	11	—	—
Uge S.	23	35	11	5	—	—
Kliplev S.	124	115	14	—	—	—
Holbøl S.	52	49	9	5	—	—
Rinkenæs S.	40	33	17	3	—	—
Kværs S.	34	15	9	9	—	—
Adsbøl-Graasten S.	54	52	20	7	—	4
Varnæs S.	145	140	8	1	—	—
Felsted S.	156	137	26	15	—	1
Ensted S.	81	86	28	14	—	4
Landsogne i Aabenraa Amt	1284	1228	369	159	3	15
Aabenraa Amt	1355	1344	423	179	3	18

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Sønderborg Købstad	105	110	82	47	—	—
Augustenborg Fl.	6	9	14	7	—	—
Nordborg Fl.	42	50	21	7	—	1
Byer i Sønderborg Amt	153	169	117	61	—	1
Ullerup S.	215	208	21	9	—	—
Sottrup S.	127	132	20	7	—	1
Nybøl S.	69	66	7	8	—	—
Dybbøl S.	80	80	11	5	—	1
Broager S.	288	316	73	39	—	2
Ulkebøl S.	61	68	25	18	—	—
Hørup S.	106	131	57	35	—	1
Tandslet S.	101	93	31	24	1	—
Iysabild S.	136	134	51	35	—	2
Kegnæs S.	78	81	11	25	—	—
Ketting S.	64	62	20	7	—	—
Asserballe S.	95	96	26	13	—	1
Notmark S.	124	136	29	18	—	—
Egen S.	129	135	38	17	1	3
Svenstrup S.	77	84	39	12	—	—
Havnbjerg S.	44	39	12	5	—	1
Oksbøl S.	82	78	15	4	—	1
Nordborg Lands.	115	114	11	4	—	—
Lands. i Sønderborg A. 1991	2053	2053	497	285	2	13
Sønderborg Amt	2144	2222	614	346	2	14

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Tønder Købstad	24	22	27	11	—	—
Løgumkloster Fl.	55	61	17	10	—	—
Højer Fl.	37	42	8	2	—	—
Byer i Tønder Nørreamt	116	125	52	23	—	—
Rømø	66	64	8	8	1	1
Mjolden S.	36	38	13	9	—	—
Døstrup S.	109	77	23	29	—	—
Brede S.	71	75	43	21	—	—
Randerup S.	16	14	13	9	—	—
Ballum S.	138	117	37	17	—	—
Visby S.	52	55	21	7	—	—
Daler S.	77	64	8	5	—	—
Møgeltønder S.	34	14	30	17	1	—
Emmerlev S.	80	83	26	7	—	—
Hjerpsted S.	21	23	13	9	—	—
Skast S.	25	18	5	—	—	—
Enklavesogne	725	642	240	138	2	1
Nørre Løgum S.	38	34	23	13	1	—
Løgumkloster Lands.	22	5	17	9	—	—
Højst S.	35	22	5	10	—	—
Abild S.	41	42	19	12	—	—
Hostrup S.	31	31	11	3	—	—
Tønder Lands.	9	7	8	5	—	—
Højer Lands.	1	—	2	—	—	—
Ubjerg S.	21	13	2	—	—	—
Burkal S.	64	62	9	2	—	—
Bylderup S.	21	39	4	2	—	—
Tinglev S.	49	35	8	6	1	—
Rabsted S.	48	43	23	4	—	—
Bommerlund Kommune (Bov Sogn)	—	—	—	—	—	—
Landsogne iøvrigt	380	333	131	66	2	—
Landsogne i						
Tønder Nørreamt	1105	975	371	204	4	1
Tønder Nørreamt	1221	1100	423	227	4	1
Byer i Nordstlesvig	678	798	526	292	6	14
Lands. i Nordstlesvig	9080	8805	3647	2303	31	96
Nordstlesvig ialt	9758	9603	4173	2595	37	110

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Medelby S.	13	13	1	—	3	—
Ladelund S.	5	4	—	2	—	—
Sønder Lygum S.	2	1	2	—	—	—
Humtrup S.	—	—	—	1	—	—
Brarup S.	—	—	4	1	—	—
Karlund S.	2	1	1	—	—	—
Klægsbøl S.	1	—	2	1	—	—
Læk S.	—	—	2	—	—	1
Enge S.	—	—	—	—	—	—
Stedesand S.	—	—	—	—	—	—
Aventoft S.	—	—	—	1	—	—
Rødenæs S.	1	—	2	—	—	—
Nykirke S.	3	—	4	—	—	—
Klangsbøl S.	1	—	—	—	—	—
Horsbøl S.	—	—	3	—	—	—
Embsbøl S.	—	1	3	—	—	—
Nibøl S.	6	3	1	—	—	—
Risum S.	—	—	—	—	—	—
Faretoft S.	—	—	—	—	—	—
Dedsbøl-Dagebøl S.	—	1	2	—	—	—
Lindholm S.	—	—	—	—	—	—
Sild	26	33	19	3	—	—
Før m. Vyk Fl.	16	21	26	1	—	—
Amrum	1	2	2	—	—	—
Tønder Sønderamt	77	80	74	10	3	1

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uoplyst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Flensborg Købstad	183	217	185	99	4	6
Lyksborg Fl. med Slots- og Forstdistrikt	2	7	5	9	2	1
Byer i Flensborg Amt	185	224	190	108	6	7
Hønsnap Kommune (Holbøl Sogn)	9	9	—	1	—	—
Bov, Kollund, Kragelund, Krusaa, N. Smedeby og Vejbæk Kommuner	43	34	10	2	—	1
Bov Sogn iøvrigt	21	20	3	3	—	—
Frøslev Kommune	26	26	2	2	—	—
Hanyed Sogn iøvrigt	21	18	9	3	—	—
Valsbøl S.	1	—	—	—	—	—
N. Haksted S.	—	—	1	1	—	—
Store Vi S.	—	—	—	—	—	—
Oversø S.	4	3	5	—	—	—
Adelby S.	12	19	17	15	2	—
Vanderup S.	—	—	—	—	—	—
Siversted S.	—	—	—	—	—	—
Store Solt S.	2	—	2	1	—	—
Lille Solt S.	3	2	2	1	—	—
Jørl S.	—	—	—	—	—	—
Eggebæk S.	—	—	—	—	—	—
Munkbrarup S.	10	11	6	7	—	—
Rylskov S.	—	—	—	—	—	—
Hyrup S.	1	1	1	—	—	—
Husby S.	1	2	1	—	—	—
Kværn S.	2	2	3	—	—	—
Eskris S.	—	—	1	—	—	—
Gelting S.	3	5	—	1	—	—
Grumtofte S.	1	1	4	1	—	—
Nykirke S.	—	—	—	—	—	—
Sørup S.	1	—	2	2	—	—
Stenbjerg S.	1	1	—	—	—	—
Sterup S.	—	2	3	—	—	—
Dele af Kappel Sogn	—	1	—	—	—	—
Dele af Tøstrup Sogn	—	—	—	1	—	—
Lands. i Flensborg Amt	162	157	72	41	2	1
Flensborg Amt	347	381	262	149	8	8
Mellemslesvig	424	461	336	159	11	9
Nord- og Mellemslesvig	10182	10064	4509	2754	48	119

De anførte Tal giver en god Forestilling om, hvad de danske Undersaatter har betydet som Befolkningselement i Nord- og Mellemslesvig omkring Midten af Firserne. Ifølge det i Rigsarkivet beroende statistiske Materiale taltes den 1. December 1885 27,676 danske Undersaatter i det nævnte Omraade, deraf 14,739 Mænd og 12,937 Kvinder. Efter Fødested fordeler de sig saaledes:

	Mænd		Kvinder		Ialt	
	Antal	pCt.	Antal	pCt.	Antal	pCt.
Født i Sønderjylland	10,182	69,1	10,064	77,8	20,246	73,2
» i Kongeriget	4,509	30,6	2,754	21,3	7,263	26,2
» andetsteds eller uangivet	48	0,3	119	0,9	167	0,6
Tilsammen	14,739	100	12,937	100	27,676	100

Det kan altaa straks slaas fast, at det store Flertal af danske Undersaatter i Nord- og Mellemslesvig af Fødsel var Sønderjyder, idet 73 pCt. af dem var født i selve Landsdelen og kun 26 pCt. i Kongeriget. Blandt de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter er der omtrent lige mange Mænd og Kvinder. Derimod er der langt flere Mænd end Kvinder fra det gamle Land. Her maa det dog erindres, at en Del af de nordfra tilflyttede Kvinder ved Giftermaal med preussiske Statsborgere har faaet preussisk Borgerret. Af de andetsteds fødte, som tal-mæssigt ikke spiller nogen nævneværdig Rolle, var henimod Halvdelen fra Sverige, hovedsagelig Kvinder.

Selv ved en flygtig Betragtning af Tallene springer to Ting i Øjnene: at de danske Undersaatter ganske overvejende — for 89 Procents Vedkommende — var at finde paa Landet, og at der var en meget betydelig Forskel mellem Nord og Syd indenfor det omhandlede Omraade. Over Halvdelen af de danske Undersaatter i Nord- og Mellemslesvig, 14,636, havde deres Bopæl i Haderslev Amt. I Flensborg Amt og Tønder Sønderamt derimod var de tyndt saet.

Men et præcist Udtryk for den Styrke, hvormed de danske Undersaatter, befolkningsmæssigt set, gjorde sig gældende in-

denfor de forskellige Dele af Landet, faar man kun ved at sætte deres Antal i Forhold til den samlede Befolkning. En saadan Beregning har jeg ladet foretage ved Hjælp af de i »Gemeindelexikon für die Provinz Schleswig-Holstein« vedrørende Folketællingen af 1885 indeholdte Oplysninger om Folketallet i de enkelte Kommuner, dog kun for de i Sønderjylland og i Kongeriget fødte Personer. Denne Procentberegning giver følgende Billede:

De danske Undersaatter i Procent af den samlede Befolkning.

	Mændlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjylland	født i Kongeriget	født i Sønderjylland	født i Kongeriget
Haderslev Købstad	8,9	7,6	9,5	4,1
Christiansfeld Flække	5,5	9,5	3,1	7,7
Byer i Haderslev Amt	8,6	7,7	9,0	4,4
Aastrup S.	18,7	10,9	17,7	6,9
Vonsbæk S.	12,6	7,8	10,7	2,7
Fjelstrup S.	21,5	16,0	21,8	9,0
Aller S.	25,3	18,4	26,5	12,8
Tyrstrup S.	22,4	15,0	23,6	11,0
Bjerning S.	9,5	11,3	7,6	2,7
Øsby S.	27,3	5,8	25,1	3,1
Halk S.	18,9	7,7	19,3	3,7
Grarup S.	24,3	17,6	29,0	12,9
Starup S.	24,3	10,7	21,6	5,3
Vilstrup S.	16,3	6,9	16,3	4,2
Hoptrup S.	18,3	7,8	16,5	3,1
Gl. Haderslev S.	12,3	11,5	14,2	4,9
Moltrup S.	20,7	11,9	13,7	6,9
Hjerndrup S.	26,8	18,8	18,0	16,1
Frørup S.	9,2	17,6	13,3	8,1
Stepping S.	25,0	14,8	21,5	12,6
Sommersted S.	18,0	14,4	18,6	7,6
Magstrup S.	18,3	7,1	17,0	3,0
Hammelev S.	20,3	7,5	17,7	4,7
Vedsted S.	18,3	5,1	17,8	2,0
Skrydstrup S.	11,4	4,8	6,6	2,8
Jægerup S.	13,4	4,9	10,6	1,4
Nustrup S.	15,8	7,4	13,5	2,8
Oksenvad S.	17,2	8,2	16,0	3,4
Landsogne i Haderslev				
Østeramt	19,2	10,1	17,8	5,6

	Mandlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjylland	født i Kon- geriget	født i Sønderjylland	født i Kongeriget
Jels S.	22,0	12,9	21,1	10,1
Skodborg S.	25,6	16,5	26,9	12,5
Skrave S.	15,9	20,1	20,3	12,8
Lintrup S.	25,7	16,1	24,2	12,1
Hjerting S.	16,2	12,4	14,4	13,1
Rødding S.	18,2	13,7	15,9	7,2
Hygum S.	29,4	9,9	27,0	11,4
Fole S.	21,7	14,2	19,1	8,5
Gram S.	19,6	7,5	15,6	7,7
Østerlindet S.	22,2	8,6	16,7	9,0
Tirslund S.	17,9	7,1	16,2	4,3
Bevtoft S.	16,6	6,3	15,9	2,8
Agerskov S.	20,7	6,1	18,2	2,1
Branderup S.	16,2	3,9	15,0	4,0
Toftlund S.	9,2	4,8	7,8	3,0
Arrild S.	16,0	3,5	15,0	4,3
Højrup S.	19,9	3,2	17,5	2,8
Spandet S.	27,8	8,9	26,8	9,1
Vodder S.	23,5	6,7	21,4	6,2
Roager S.	20,9	11,5	19,9	7,9
Hvidding S.	34,0	19,0	24,7	14,2
Rejsby S.	19,0	14,8	15,7	9,9
Brøns S.	18,2	13,6	14,3	7,6
Skærbæk S.	13,6	9,8	11,0	6,8
Landsogne i Haderslev Vesteramt	20,2	10,0	18,5	7,7
Landsogne i Haderslev Amt	19,7	10,1	18,1	6,6
Haderslev Amt	18,1	9,8	16,8	6,3

	Mandlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjylland	født i Kon- geriget	født i Sønderjylland	født i Kongeriget
Aabenraa Købstad med Forstdistrikt	2,8	2,1	3,8	0,7
Kolstrup Kommune	5,6	2,8	4,7	0,4
Løjt S.	10,7	6,3	10,4	1,6
Øster Løgum S.	18,1	6,0	15,6	2,0
Egvad S.	16,7	1,0	7,9	1,2
Hellevad S.	8,2	4,8	9,5	3,4
Bedsted S.	11,4	4,5	11,0	2,8
Rise S.	11,5	3,3	11,1	1,8
Hjordkær S.	11,0	3,4	9,2	2,4
Bjolderup S.	7,1	4,1	8,4	1,7
Uge S.	7,2	3,4	10,3	1,5
Kliplev S.	17,3	2,0	16,2	—
Holbøl S.	8,9	1,5	8,6	0,9
Rinkenæs S.	5,7	2,4	4,5	0,4
Kværs S.	8,1	2,1	3,2	1,9
Adsbøl-Graasten S.	6,9	2,6	6,0	0,8
Varnæs S.	22,9	1,3	20,3	0,1
Felsted S.	15,7	2,6	12,8	1,4
Ensted S.	13,7	4,7	13,6	2,2
Landsogne i Aabenraa Amt	11,9	3,4	10,7	1,4
Aabenraa Amt	10,2	3,2	9,3	1,2

	Mandlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjylland	født i Kongeriget	født i Sønderjylland	født i Kongeriget
Sønderborg Købstad	4,7	3,7	4,4	1,9
Augustenborg Fl.	2,6	6,0	2,6	2,0
Nordborg Fl.	8,3	4,2	8,7	1,2
Byer i Sønderborg Amt	5,2	4,0	4,9	1,8
Ullerup S.	21,2	2,1	19,0	0,8
Sottrup S.	21,5	3,4	20,1	1,1
Nybøl S.	21,0	2,1	19,1	2,3
Dybbøl S.	17,9	2,5	16,8	1,1
Broager S.	12,5	3,2	12,8	1,6
Ulkebøl S.	7,7	3,1	7,5	2,0
Hørup S.	17,9	9,6	19,5	5,2
Tandslet S.	19,1	5,9	16,6	4,3
Lysabild S.	17,5	6,6	16,4	4,3
Kegnæs S.	15,7	2,2	14,9	4,6
Ketting S.	14,8	4,6	13,4	1,5
Asserballe S.	21,7	5,9	20,4	2,8
Notmark S.	21,1	4,9	22,1	2,9
Fgen S.	16,7	4,9	15,8	2,0
Svenstrup S.	14,8	7,5	14,8	2,1
Havnbjerg S.	9,4	2,6	7,3	0,9
Oksbøl S.	14,9	2,7	13,2	0,7
Nordborg Lands.	18,3	1,8	18,3	0,6
Landsogne i Sønderborg Amt	16,2	4,1	15,5	2,1
Sønderborg Amt	14,1	4,0	13,3	2,1

	Mandlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjylland	født i Kon- geriget	født i Sønderjylland	født i Kongeriget
Tønder Købstad	1,5	1,6	1,2	0,6
Løgumkloster Fl.	8,7	2,7	8,6	1,4
Højer Fl.	7,6	1,6	8,0	0,4
Byer i Tønder Nørreamt	4,2	1,9	4,0	0,7
Rømø	15,2	1,8	10,4	1,3
Mjolden S.	20,0	7,2	15,1	3,6
Døstrup S.	24,6	5,2	16,5	6,2
Brede S.	10,8	6,5	10,5	2,9
Randerup S.	13,0	10,6	10,2	6,6
Ballum S.	23,4	6,3	17,3	2,5
Visby S.	15,2	6,1	14,6	1,9
Daler S.	23,2	2,4	18,1	1,4
Møgeltønder S.	5,8	5,1	2,1	2,5
Emmerlev S.	14,3	4,7	12,5	10,5
Hjerpsted S.	16,8	10,4	15,5	6,1
Skast S.	16,0	3,2	10,3	—
Enklavesogne	16,0	5,3	12,2	2,6
Nørre Løgum S.	6,9	4,2	5,9	2,3
Løgumkloster Lands.	9,1	7,1	2,2	3,9
Højst S.	8,1	1,2	4,8	2,2
Abild S.	7,6	3,5	7,8	2,2
Hostrup S.	6,1	2,2	5,5	0,5
Tønder Lands.	3,6	3,2	2,6	1,8
Højer Lands.	0,5	1,1	—	—
Ubjerg S.	10,0	1,0	5,7	—
Burkal S.	8,5	1,2	7,7	0,2
Bylderup S.	4,7	0,9	7,9	0,4
Tinglev S.	6,7	1,1	4,6	0,8
Rabsted S.	9,7	4,6	7,9	0,7
Rømmerlund Kommune (Bov Sogn)	—	—	—	—
Landsogne iøvrigt	7,1	2,4	5,8	1,2
Landsogne i Tønder Nørreamt	11,2	3,8	8,9	1,9
Tønder Nørreamt	9,6	3,3	7,8	1,6
Byer i Nordslesvig	5,6	4,3	5,8	2,1
Landsogne i Nordslesvig	16,0	6,4	14,5	3,8
Nordslesvig ialt	14,1	6,0	12,9	3,5

	Mandlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjylland	født i Kon- geriget	født i Sønderjylland	født i Kongeriget
Medelby S.	2,0	0,2	2,1	—,—
Ladelund S.	1,0	—,—	0,9	0,4
Sønder Lygum S.	0,4	0,4	0,2	—,—
Humtrup S.	—,—	—,—	—,—	0,3
Brarup S.	—,—	1,0	—,—	0,3
Karlum S.	0,7	0,4	0,4	—,—
Klægsbøl S.	0,2	0,5	—,—	0,2
Læk S.	—,—	0,1	—,—	—,—
Enge S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Stedesand S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Aventoft S.	—,—	—,—	—,—	0,3
Rødenæs S.	0,4	0,9	—,—	—,—
Nykirke S.	0,7	0,9	—,—	—,—
Klangsbøl S.	0,9	—,—	—,—	—,—
Horsbøl S.	—,—	1,4	—,—	—,—
Embsbøl S.	—,—	—,—	0,2	—,—
Nibøl S.	0,8	0,1	0,3	—,—
Risum S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Faretoft S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Dødsbøl-Dagebøl S.	—,—	0,2	0,1	—,—
Lindholm S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Sild	1,8	1,3	1,8	0,2
Før m. Vyck Fl.	0,8	1,4	0,9	—,—
Amrum	0,3	0,7	0,5	—,—
Tønder Sønderamt	0,6	0,5	0,5	0,1

	Mandlige danske Undersaatter		Kvindelige danske Undersaatter	
	født i Sønderjyland	født i Kon- geriget	født i Sønderjyland	født i Kongeriget
Flensborg Købstad	1,2	1,2	1,3	0,6
Lyksborg Fl. med Slots- og Forstdistrikt	0,4	1,1	1,2	1,6
Byer i Flensborg Amt	1,2	1,2	1,3	0,6
Hønsnap Kommune (Holbøl Sogn)	5,8	—,—	6,0	0,7
Bov, Kollund, Kragelund, Krusaa, N. Smedeby og Vejbæk Kommuner	5,7	1,3	4,5	0,3
Bov Sogn iøvrigt	7,1	1,0	7,1	1,1
Frøslev Kommune	10,2	0,8	9,7	0,7
Hanved Sogn iøvrigt	1,7	0,7	1,5	0,3
Valsbøl S.	0,4	—,—	—,—	—,—
N. Haksted S.	—,—	0,2	—,—	0,2
Store Vi S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Oversø S.	0,5	0,6	0,4	—,—
Adelby S.	0,9	1,3	1,4	1,1
Vanderup S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Siversted S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Store Solt S.	0,4	0,4	—,—	0,2
Lille Solt S.	0,9	0,6	0,7	0,3
Jørl S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Edgebæk S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Munkbrarup S.	1,2	0,7	1,3	0,8
Rylskov S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Hyrup S.	0,3	0,3	0,3	—,—
Husby S.	0,1	0,1	0,3	—,—
Kværn S.	0,3	0,4	0,3	—,—
Eskris S.	—,—	0,1	—,—	—,—
Gelting S.	0,2	—,—	0,3	0,1
Crumtofte S.	0,1	0,4	0,1	0,1
Nykirke S.	—,—	—,—	—,—	—,—
Sørup S.	0,1	0,2	—,—	0,2
Stenbjerg S.	0,2	—,—	0,2	—,—
Sterup S.	—,—	0,4	0,3	—,—
Dele af Kappel Sogn	—,—	—,—	0,1	—,—
Dele af Tøstrup Sogn	—,—	—,—	—,—	0,2
Lands. i Flensborg Amt	0,8	0,4	0,8	0,2
Flensborg Amt	1,0	0,7	1,0	0,4
Mellemslesvig	0,9	0,7	0,9	0,3
Nord- og Mellemslesvig	8,6	3,8	8,0	2,2

Ved Udregningen af Procenterne er der ikke taget Hensyn til Garnisonerne i Aabenraa, Sønderborg og Flensborg.

Procentberegningen viser, at Haderslev Vesteramt ligger i Spidsen baade for Mænd og Kvinder. Af samtlige Mænd indenfor dette Omraade var ikke mindre end 30,2 pCt. danske Undersaatter. 20,2 pCt. var født i Sønderjylland og 10,0 pCt. i Kongeriget; de andetsteds fødte ses der bort fra i denne Sammenhæng. For Kvinderne var de tilsvarende Procenttal 18,5 + 7,7 = 26,2. En hel Række Sogne møder dog frem med væsentlig højere Forholdstal:

	Mænd	Kvinder
Hvidding	34,0 + 19,0 = 53,0	24,7 + 14,2 = 38,9
Spandet	27,8 + 8,9 = 36,7	26,8 + 9,1 = 35,9
Fole	21,7 + 14,2 = 35,9	19,1 + 8,5 = 27,6
Hygum	29,4 + 9,9 = 39,3	27,0 + 11,4 = 38,4
Lintrup	25,7 + 16,1 = 41,8	24,2 + 12,1 = 36,3
Skrave	15,9 + 20,1 = 36,0	20,3 + 12,8 = 33,1
Skodborg	25,6 + 16,5 = 42,1	26,9 + 12,5 = 39,4

Landsognene i Haderslev Østeramt giver ikke Vesteramtet meget efter. Kun med Hensyn til de i Kongeriget fødte Kvinder har Vesteramtet et Forspring, som er værd at tale om. Ogsaa indenfor Østeramtet kan der være Grund til at fremdrage enkelte Sogne med særlig høje Procenttal for danske Undersaatter:

	Mænd	Kvinder
Hjerndrup	26,8 + 18,8 = 45,6	18,0 + 16,1 = 34,1
Stepping	25,0 + 14,8 = 39,8	21,5 + 12,6 = 34,1
Tyrstrup	22,4 + 15,0 = 37,4	23,6 + 11,0 = 34,6
Aller	25,3 + 18,4 = 43,7	26,5 + 12,8 = 39,3
Fjelstrup	21,5 + 16,0 = 37,5	21,8 + 9,0 = 30,8
Grarup	24,3 + 17,6 = 41,9	29,0 + 12,9 = 41,9
Starup	24,3 + 10,7 = 35,0	21,6 + 5,3 = 26,9

Købstæderne og Flækkerne ligger i et andet Plan end Landsognene, naar Talen er om de danske Undersaatters Antal, set i Forhold til det samlede Folketal. Dette gælder i Særdeleshed de i Sønderjylland fødte. I Haderslev og Christiansfeld var der

i 1885 kun ca. halvt saa mange danske Undersaatter pr. Tusind Indbyggere som i Amtets Landdistrikter, og i de øvrige nord-slesvigske Amter er denne Befolkningsgruppe forholdsvis endnu svagere repræsenteret i Byerne end paa Landet.

Vender vi os nu mod Syd, til Flensborg Amt og Tønder Sønderamt, saa kommer vi til Egne, hvor de danske Undersaatters Andel i den samlede Befolkning var yderst ringe. Det vil være tilstrækkeligt at anføre Procenttallene fra Mellem-slesvig for at vise den fundamentale Forskel mellem dette Omraade og Haderslev Amt.

	Mænd	Kvinder
Flensborg Amt	$1,0 + 0,7 = 1,7$	$1,0 + 0,4 = 1,4$
Tønder Sønderamt	$0,6 + 0,5 = 1,1$	$0,5 + 0,1 = 0,6$
Mellemslesvig	$0,9 + 0,7 = 1,6$	$0,9 + 0,3 = 1,2$

Da den Rolle, de danske Undersaatter hernede spillede som Befolkningsselement, er saa beskeden, vil vi lade dem udgaa af den videre Undersøgelse.

Det centrale Bælte, som omfatter Sønderborg og Aabenraa Amter samt Tønder Nørreamt, indtager ogsaa med Hensyn til de danske Undersaatter en Mellemstilling mellem de mod Nord og Syd tilgrænsende Egne. Det ligger derfor nær at antage, at det er Afstanden fra Grænsen, der har været bestemmende for den Styrke, hvormed de danske Undersaatter gjorde sig gældende i Befolkningen i Nord- og Mellemslesvig. Til en vis Grad er dette selvfølgelig ogsaa rigtigt. I de nordlige Distrikter har der ganske naturligt været en livligere Forbindelse over Grænsen end længere sydpaa. Heri maa man vel søge Forklaringen paa det Forhold, at Grænsesognene i Haderslev Amt gennemgaaende staar med højere Procenttal for danske Undersaatter end de Sogne, som ligger længere inde i Amtet.

Men udtømmende er denne Forklaring ikke. Den forklarer saaledes ikke den Forskel, der er i saa Henseende mellem Sønderborg og Aabenraa Amter og mellem Enklavesognene og de øvrige Landsogne i Tønder Nørreamt.

	Mænd	Kvinder
Landsogne i Sønderborg Amt	16,2 + 4,1 = 20,3	15,5 + 2,1 = 17,6
Landsogne i Aabenraa Amt	11,9 + 3,4 = 15,3	10,7 + 1,4 = 12,1
Enklavesognene	16,0 + 5,3 = 21,3	12,2 + 2,6 = 14,8
Landsogne iøvrigt i Tønder Nørreamt	7,1 + 2,4 = 9,5	5,8 + 1,2 = 7,0

Her spiller det nationalpolitiske Sindelag uden Tvivl en afgørende Rolle. Paa de Egne, hvor Befolkningen var ganske overvejende dansksindet, har langt flere Mænd i den værnepligtige Alder opereret for Danmark fra 1864 til 70 end paa de Strøg, hvor Danskhedens Stilling var mindre stærk. Og da Optanterne i 1869 og 1872 fik Lov til at vende tilbage til deres Hjemstavn paa Betingelse af, at de afholdt sig fra politisk Virksomhed og ikke faldt Myndighederne til Besvær, var det dem og deres Hustruer og Børn, der i 1885 udgjorde Hovedstyrken af de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter.

Men Udvandringen fortsattes ogsaa efter Optionsfristens Udløb i November 1870, og den Mangel paa Arbejdskraft, som blev Følgen heraf paa de af Udvandringen haardest ramte Egne, medførte en ret betydelig Tilflytning af Tjenestefolk fra det gamle Land, navnlig fra Jylland. Allerede fra gammel Tid havde det været almindeligt, at jyske Høstkarle og Piger for kortere eller længere Tid, som Regel for Sommeren, tog Plads paa Gaardene i Sønderjylland, i Særdeleshed paa de Strøg, hvor der var store Eng- og Marskarealer. De fleste af dem vendte tilbage til deres Hjemegn efter endt Tjenestetid, men en Del blev hængende, navnlig som Følge af Giftermaal med Sønderjyder.

Efter 1864 havde disse ægteskabelige Forbindelser Følger ogsaa i statsretlig Henseende for Kvindernes Vedkommende. Naar en sønderjydsk Pige gik hen og giftede sig med en Jyllandskar, mistede hun sin Hjemstedsret i Sønderjylland. Var det derimod en Pige fra det gamle Land, der blev gift med en Sønderjyde, som var preussisk Statsborger, fik hun ogsaa Borgerret i Preussen. Alt dette maa man holde sig for Øje, hvis man vil forstaa, hvad Statistikken over danske Undersaatter i Sønderjylland har at fortælle os.

Haderslev Vesteramt var mest hærgtet af Udvandringen, og her finder vi, som vi har set, de fleste danske Undersaatter i Forhold til det samlede Folketal. Nu forstaar vi ogsaa, hvorfor de danske Undersaatter var svagere repræsenteret i Byerne end paa Landet; det skyldes i første Linje den Omstændighed, at de nordslesvigske Købstæder og Flækker i national Henseende var mere blandet end Landdistrikterne. Det samme Forhold forklarer den relativt ringe Udbredelse, de danske Undersaatter havde i Slogs Herred.

Rigtigheden af den Opfattelse, som her er gjort gældende, dokumenteres ligeledes ved de danske Undersaatters Fordeling efter Bopæl i Tønder og Flensborg Amter. I Flensborg Amt har kun Bov Sogn, Hønsnap og Frøslev Kommuner Procenter for danske Undersaatter, som minder om nordslesvigske Forhold. Grænsen for deres Udbredelse er her trukket ligesaa skarpt op som i Tønder Amt, og det er næppe noget Tilfælde, at den ret nøje falder sammen med Grænsen af 1920.

Aldersfordelingen.

Kartotek kortene i Rigsarkivet indeholder ogsaa en Rubrik med Oplysning om Fødselsaar. Herefter har jeg foretaget en Inddeling af de danske Undersaatter i Nordslesvig i Aldersklasser paa den Maade, at de — fordelt efter Fødested og Køn — er samlet i Grupper, eftersom de er født før 1840, i Fyrerne, i Halvtredserne, fra 1860 til 64, fra 1865 til 70 eller fra 1871 til 85.

Grupperingen efter Aldersklasser er gennemført amtsvis. Men for ikke at trætte Læseren med alt for mange Tal skal jeg nøjes med at bringe en Tabel for de nordslesvigske Landsogne og en for Byerne.

Landsogne i Nordslesvig.

Fødselsaar	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uangivet	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Indtil 1839	530	504	441	273	9	15
1840 — 49	1942	1300	705	318	8	33
1850 — 59	1367	1692	1073	530	7	30
1860 — 64	89	305	492	385	—	8
1865 — 70	203	240	627	527	1	1
1871 — 85	4929	4741	308	262	6	9
Uoplyst	17	23	1	8	—	—
	9080	8805	3647	2303	31	96

Købstæder og Flækker i Nordslesvig.

Fødselsaar	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller uangivet	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Indtil 1839	27	35	66	46	—	1
1840 — 49	124	97	119	46	3	5
1850 — 59	81	180	170	57	1	4
1860 — 64	6	26	62	55	—	—
1865 — 70	11	8	76	56	—	1
1871 — 85	428	449	32	28	2	3
Uoplyst	1	3	1	4	—	—
	678	798	526	292	6	14

For at give et bedre Overblik over Aldersfordelingen har jeg beregnet, hvor mange Procent af de danske Undersaatter der falder paa de enkelte Aldersklasser, dog kun for de i Sønderjylland og i Kongeriget fødte Mænd og Kvinder.

Landsogne i Nordslesvig.

Fødselsaar	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Indtil 1839	5,8	5,7	12,1	11,9
1840 — 49	21,4	14,8	19,3	13,8
1850 — 59	15,0	19,2	29,4	23,0
1860 — 64	1,0	3,5	13,4	16,7
1865 — 70	2,3	2,7	17,2	22,9
1871 — 85	54,3	53,8	8,4	11,3
Uoplyst	0,2	0,3	0,2	0,4
	100,0	100,0	100,0	100,0

Købstæder og Flækker i Nordslesvig.

Fødselsaar	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Indtil 1839	4,0	4,4	12,6	15,8
1840 — 49	18,3	12,1	22,6	15,8
1850 — 59	12,0	22,5	32,3	19,5
1860 — 64	0,9	3,3	11,8	18,8
1865 — 70	1,6	1,0	14,4	19,2
1871 — 85	63,1	56,3	6,1	9,6
Uoplyst	0,1	0,4	0,2	1,3
	100,0	100,0	100,0	100,0

Det er nu interessant at se, hvorledes de forskellige Grupper af danske Undersaatter er bygget op efter Aldersklasser. Interessen knytter sig særlig til Aldersfordelingen af de i Sønderjylland fødte Personer.

I 1879 havde den preussiske Regering anerkendt, at Faderens Option ogsaa omfattede de før den 16. November 1864 fødte umyndige Børn. Der tænkes her paa Børnene af de gamle danske Soldater, som i 1867 havde opteret for Danmark, fordi de ikke vilde aflægge Faneeden til Kongen af Preussen. Af disse Børn maa en Del være født i Aarene 1860—64. Et betydeligt Antal kan det dog næppe have været, da de ældste Optanter, som det vil blive paavist i en anden Sammenhæng, var

født omkring 1830. Det er ikke sandsynligt, at de har haft ret mange Børn i 1864.

De inden 16. November 1864 fødte Børn havde imidlertid i Henhold til Wienerfredens Artikel 19 en Mulighed for at optere uden Hensyn til Faderens Undersaatsforhold, idet denne eller Formynderen kunde afgive en Optionserklæring paa deres Vegne. Herom skriver Friedrich Westmann i en Afhandling om Optantspørgsmaalet, som er offentliggjort i 66. Bind af Zeitschrift für schleswig-holsteinische Geschichte, følgende: »Optionserklæringerne af denne Kategori (for umyndige) blev stedse talrigere, efterhaanden som den 16. November 1870 (sidste Optionsfrist) nærmede sig.« Men hvad enten Optionen nu er sket paa den ene eller den anden Maade, saa viser Tallene, at der i 1885 var meget faa tilbage af de 1860—64 fødte Optanter i Nordslesvig. Som danske Undersaatter var de værnepligtige i Danmark, og da de ikke faldt ind under Aabenraa-Konventionen af 1872, har de ikke uden særlig Tilladelse kunnet vende tilbage til Nordslesvig.

Antallet af danske Undersaatter, som var født i Sønderjylland 1865—70, var ligeledes meget ringe ved Folketællingen i 1885. Der er her kun Tale om Børn af danske Undersaatter, og da det store Flertal af disse i 1864 var under 25 Aar, kan de næppe have sat et større Antal Børn i Verden i de 6 Aar indtil 1870. Desuden har Udvandringen vel nok taget en Del af de ældre indenfor denne Aldersklasse indtil 1885.

De under det preussiske Styre i Sønderjylland fødte Børn af danske Undersaatter indtog i statsretlig Henseende en Særstilling. De var hverken danske eller preussiske Undersaatter og derfor heller ikke militærpligtige i noget af de to Lande. Men omkring 1880 var man paa tysk Side endnu ikke kommen til Klarhed over dette Spørgsmaal. Den 1. Januar 1871 traadte en ny Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Statsborgerretten i Preussen og det nordtyske Forbund i Kraft, og den 11. December 1876 udstedte Regeringen i Slesvig en Bekendtgørelse, ifølge hvilken de før den nævnte Dag fødte Optantbørn var preussiske

Borgere. Var de derimod født efter den 1. Januar 1871, maatte de betragtes som danske Undersaatter. Ingen af Delene var rigtig, og det ser heller ikke ud til, at den nævnte Bekendtgørelse har faaet nogen Betydning med Hensyn til de omhandlede Personers Militærpligt. I hvert Fald udtalte Overpræsident v. Steinmann i 1881 i en Indberetning til Indenrigsministeren, at »Optanterne og deres mandlige Efterkommere for stedse er militærfri«.

Under en Debat i den preussiske Landdag, som var rejst af Landdagsmand Hans Lassen, erklærede Indenrigsminister von Puttkammer den 7. Marts'1883, at de efter den 16. November 1864 fødte Børn af Optanter var statsløse. Debatten drejede sig om en Forordning af 7. Januar 1883, som bestemte, at danske Undersaatter, hvis de vilde undgaa Udvisning, skulde melde sig til Stamrullen i Tyveaarsalderen. I Henhold til denne Forordning, som for første Gang bragtes til Anvendelse i 1883, blev de danske Undersaatter eller Børn af danske Undersaatter, som havde varigt Ophold i Nordslesvig, enten naturaliserede, hvis de var militærduelige og deres Naturalisation ikke gav Anledning til Betænkeligheder, eller udviste, saafremt de ikke forinden var udvandrede. Derfor var der ved Folketællingen i 1885 ikke mange Mænd af Aargangene 1863—65 i den Befolkningsgruppe, som er Genstand for vor Undersøgelse.

I den yngste Aldersklasse myldrede det med Børn af danske Undersaatter. Der var ikke mindre end 5.357 Drengene og 5.190 Piger i denne Gruppe, født i Sønderjylland efter 1870, det vil for Drengenes Vedkommende sige 10 Gange henholdsvis 19 Gange saa mange pr. Aargang som i de to foregaaende Aldersgrupper.

I Tønder Nørreamt havde de i Landsdelen fødte danske Undersaatter en noget anden S sammensætning efter Aldersklasser end i det øvrige Nordslesvig, idet der var forholdsvis færre Børn her end i de andre Amter. Til Gengæld var Aargangene 1850—59 og 1860—64 noget stærkere repræsenteret. Det er dog ikke givet, at denne Afvigelse fra den almindelige Aldersforde-

ling for danske Undersaatter skyldes særlige Aarsager. Forklaringen er suarere at søge i den Omstændighed, at Materialet bliver noget spinkelt, naar det spaltes ud paa Amterne. Det gælder i hvert Fald for Tønder Nørreamt og Aabenraa Amt.

For Nordslesvig som Helhed var ca. 55 pCt. af de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter Børn under 15 Aar. Det er af Vigtighed at slaa dette fast. Thi som født af danske Forældre i Preussen var alle disse Børn i Virkeligheden ikke danske Undersaatter, men statsløse, og det samme gælder om de 1865—70 i Landsdelen fødte Personer af den her omhandlede Kategori. Det kan altsaa med Sikkerhed siges, at der i 1885 levede over 11,000 hjemløse Danske i Nordslesvig.

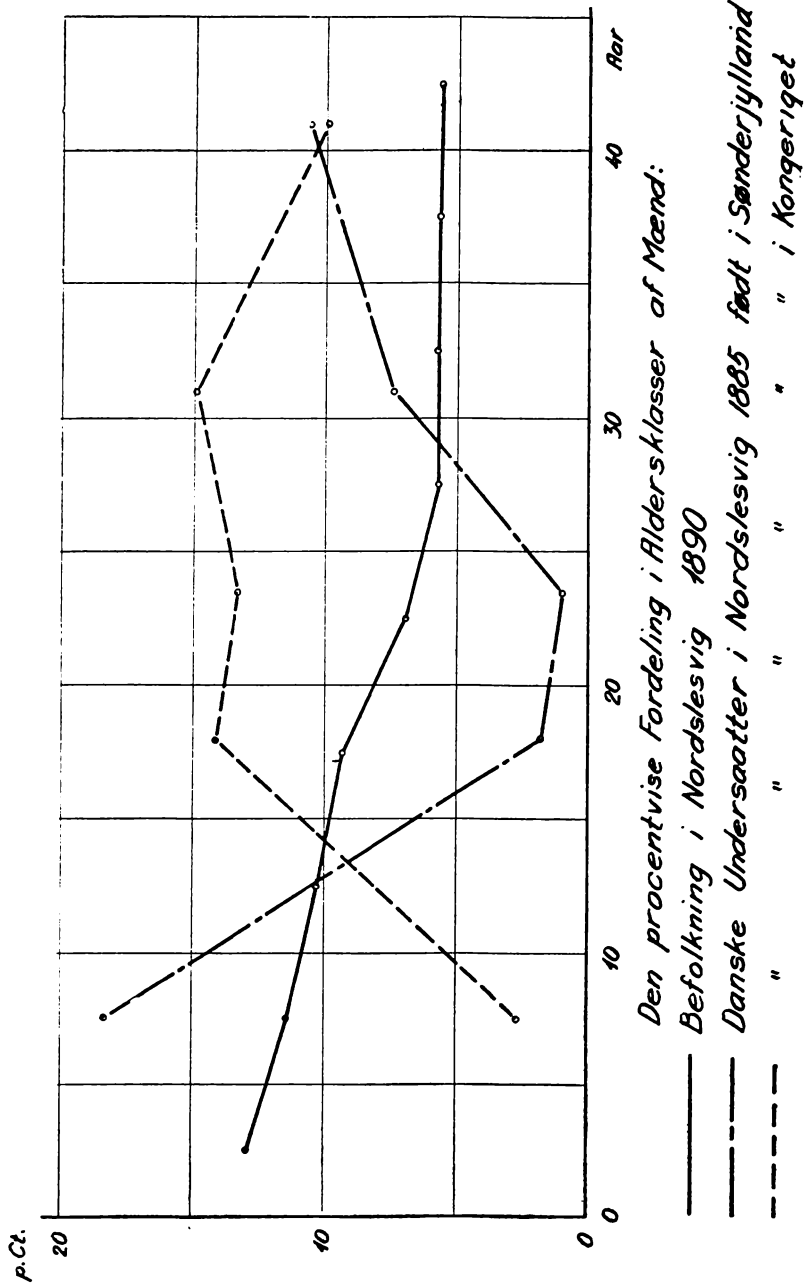
Paa den anden Side kan man gaa ud fra, at praktisk talt alle mandlige danske Undersaatter, som var født i Sønderjylland før 1864, har været Optanter. Der har altsaa været noget over 4.000 Optanter i Nordslesvig den 1. December 1885. Hertil kommer endnu henved 200 i Mellemlesvig og maaske nogle ganske faa i Sydslesvig og Holsten. Det samlede Antal Optanter i Hertugdømmerne har paa det angivne Tidspunkt næppe oversteget 4.400, for saa vidt angaar Mændene.

Landraad Krupka fra Flensborg, som var Medlem af Aabenraa-Kommissionen, har i en Indberetning anført, at 9.515 Personer havde afgivet Optionserklæring. Blandt disse har der næppe været ret mange Kvinder, eftersom de Hustruer og Pigebørn, som automatisk omfattedes af Familiefaderens Optionserklæring, ikke kan antages at være indeholdt i det af Landraad Krupka meddelte Tal. Kvinderne behøvede jo ikke at optere for at undgaa den preussiske Militærtjeneste. Indtil Udgangen af 1866 var der for Resten heller ikke mange Mænd, der gjorde Brug af deres Ret til at vælge dansk Undersaatsforhold, da Militærpligten hvilede de to første Aar efter 1864. Selv om nu en Del af de Mænd, som havde opteret i Tiden fra 1864 til November 1870, var afgaaet ved Døden den 1. December 1885, ser det ud til, at en ikke uvæsentlig Del af Optanterne er bleven i Danmark.

For de i Kongeriget fødte danske Undersaatter frembyder Sammensætningen efter Aldersklasser mindre Interesse. Det er dog værd at lægge Mærke til, at der er forholdsvis faa Børn indenfor denne Gruppe, knap 10 pCt. af samtlige Mænd og Kvinder mod ca. 55 pCt. af de sønderjydske fødte. Det hænger sammen med, at de fleste Børn af nordfra tilflyttede Mænd er kommen til Verden hernede og altsaa er at finde blandt de i Sønderjylland fødte Personer. Mellem de 340 Drengene og 290 Piger, som er født i Kongeriget, er der til Gengæld ogsaa Optantbørn. Jeg har kendt flere Optantfamilier, som er vendt tilbage til Nordslesvig efter i en Aarrække at have opholdt sig i Kongeriget, og som har faaet Børn i den Tid, de boede derovre.

Paa hosstaaende Diagram er Aldersfordelingen for de i Sønderjylland og de i Kongeriget fødte mandlige danske Undersaatter anskueliggjort ved to Kurver, og en tredje Kurve viser den procentvise Fordeling af samtlige Mænd i Nordslesvig (inclusive Bov Sogn og Hønsnap) paa femaarige Aldersgrupper i 1890. De Tal, som ligger til Grund for den sidstnævnte Kurve, stammer fra en Afhandling om Nordslesvigs Befolkning 1864—1920, som Kontorchef i Statistisk Departement Dr. M. Iversen har offentliggjort i Nationaløkonomisk Tidsskrift for 1933.

Ved Sammenlægnings af Aldersgrupper i den af Dr. Iversen opstillede Tavle har jeg, saa godt det lader sig gøre, gennemført en Aldersfordeling for hele den mandlige Befolkning i Nordslesvig i 1890, svarende til den, vi har benyttet for de danske Undersaatter. Derefter har jeg beregnet Procenterne for de enkelte Aldersgrupper og til Sammenligning anført de tilsvarende Procenter for de mandlige danske Undersaatter i Nordslesvig uden Hensyn til Fødested.

Mandlige danske Undersaatter i Nordslesvig 1885			Hele den mandlige Befolkning i Nordslesvig 1890		
Fødselsaar	Antal	pCt.	Aldersklasser	Antal	pCt.
1871—85	5.705	40,9	0—15 Aar	24,200	34,6
1865—70	921	6,6	15—20 »	6.500	9,3
1860—64	649	4,6	20—25 »	4.800	6,8
1850—59	2.699	19,4	25—35 »	8.000	11,4
1840—49	2.901	20,8	35—45 »	7.900	11,3
— 1839	1.073	7,7	over 45 »	18.600	26,6
	13.948	100,0		70.000	100,0

Her er ogsaa de »andetsteds« fødte danske Undersaatter taget med. Derimod er 58 Personer, for hvilke Fødselsaaret ikke er oplyst, udeladt.

Sammenligningen halter i mere en én Henseende. For det første hidrører de to Folketællingsmaterialer, som sammenholdes, fra to forskellige Tællinger. I de mellemliggende 5 Aar er der dog næppe sket nævneværdige Forskydninger i Befolkningens Fordeling efter Aldersklasser. I den citerede Afhandling har Dr. M. Iversen ogsaa anført Aldersfordelingen i 1867. I de 23 Aar fra 1867 til 1890 har Vandringer, Fødsler og Dødsfald indvirket kendeligt paa den nordslesvigske Befolknings Sammensætning efter Aldersgrupper. Mændene over 45 Aar var saaledes væsentlig svagere repræsenteret ved Periodens Begyndelse, nemlig med 23,7 pCt. af samtlige Mænd, mod 26,6 pCt. ved dens Slutning. Men da Udvandringen af nordslesvigsk Ungdom i det store og hele var ophørt omkring Midten af Firserne, kan man gaa ud fra, at der ikke er indtraadt større Forskydninger i Mændenes Aldersfordeling i Femaaret 1885 til 90.

Dernæst er Aldersgruppernes Afgrænsning ikke helt den samme for begge Materialer. Forudsat, at Aldersfordelingen for hele Befolkningen er foretaget ikke alene efter Fødselsaar, men efter Fødselsdato, saa er den yngste Aldersklasse mere omfattende for Befolkningen som Helhed end for de danske Undersaatter. Af de 0—15 Aar gamle Børn mangler her de i December 1870 fødte. De findes opført blandt dem, der er født

i Aarene 1865—70. Til Gengæld strækker denne 6 Aars Gruppe sig 11 Maaneder for langt til den anden Side. De øvrige Aldersgrupper omfatter det samme Antal Aargange for de danske Undersaatter som for hele Befolkningen, men Grænserne mellem Grupperne er forskudt 11 Maaneder opad.

For vort Formaal spiller disse Uoverensstemmelser dog ingen afgørende Rolle. Vi kan saaledes med Sikkerhed drage den Slutning af Procenttallene, at den ældste Aldersklasse med Mændene paa 45 Aar og derover i 1885 udgjorde en væsentlig mindre Del af de danske Undersaatter end af Befolkningen som Helhed. Det er ikke andet, end hvad man kunde vente. Af det ældre Mandskab havde kun de haft Anledning til at optere, som i 1867 fik Ordre til at møde til Kontrollforsamlingerne. De ældste af dem havde tjent i den danske Hær i 1852, de maa derfor være født omkring 1830 og har i 1885 været ca. 55 Aar gamle. I Aldersklasserne over 55 Aar fandtes der meget faa danske Undersaatter i Nordslesvig i 1885, og Aargangene 1830—39 (de 45—55-aarige) var ligeledes forholdsvis svagt repræsenterede. Medens kun 7,7 pCt. af de mandlige danske Undersaatter i 1885 var 45 Aar eller derover, var det tilsvarende Procenttal i 1890 for samtlige Mænd i Nordslesvig 26,6.

Dermed har vi ogsaa Forklaringen paa det ejendommelige Forhold, at Børnene under 15 Aar udgjorde en væsentlig større Procentdel af de danske Undersaatter end af Befolkningen som Helhed. Det skyldes ikke større Frugtbarhed, men simpelthen den Omstændighed, at der var meget faa gamle Mennesker blandt de danske Undersaatter i 1885. Dette maa have for Øje ogsaa ved Sammenligningen af Procenttallene for de øvrige Aldersgrupper.

De danske Undersaatter i 72 Kommuner.

Hidtil har vor Undersøgelse omfattet alle danske Undersaatter i Nordslesvig og for det første Afsnits Vedkommende tillige i Mellemslesvig. Bearbejdelsen af dette Materiale har krævet et ret betydeligt Arbejde. Og da jeg ikke har fundet det

overkommeligt for de Spørgsmaal, som endnu staar tilbage at undersøge, at gennemføre Opgaven i samme Omfang, har jeg foretaget et repræsentativt Udvalg af Kommuner, spredt over hele Nordslesvig. Herefter er Undersøgelsen begrænset til 70 Landkommuner og 2 Bykommuner.

Af Landkommunerne ligger:

- 16 i Haderslev Østeramt (Aller, Anslet, Bøjskov, Bjerning, Aarø, Grarup, Sønder Vilstrup, Anderup, Bjerndrup, Bramdrup, Gammel Ladegaard, Arnitlund, Abkær, Vojens, Bæk og Oksenvad),
- 13 i Haderslev Vesteramt (Københoved, Brændstrup, Fole, Roager, Brøns, Astrup, Arrild, Aabøl, Bevtoft, Agerskov, Bovlund, Branderup og Allerup),
- 16 i Aabenraa Amt (Barsø, Barsmark, Bodum, Brunde, Andholm, Alslev, Hellevad, Bedsted, Arndrup, Aarslev, Bolderslev, Bjolderup, Bjerndrup, Bækken, Adsbøl og Bovrup),
- 11 i Sønderborg Amt (Blans, Avnbøl, Broager, Kjær, Lysabild, Bro, Asserballe, Almsted, Brandsbøl, Broballe og Lavensby) samt
- 14 i Tønder Nørreamt (Juvre, Ballum, Abterp, Brede, Bredebro, Bønderby, Emmerlev, Alslev, Bøgvad, Abild, Burkal, Bylderup, Bov og Bredevad).

De to Bykommuner er Aabenraa og Løgumkloster.

Den 1. December 1885 taltes i de 72 Kommuner 5.234 danske Undersaatter, deraf 2.787 Mænd og 2.447 Kvinder. Det svarer til ca. en Femtedel af hele Materialet, noget mindre for Sønderborg Amt og noget mere for Tønder Nørreamt.

Den følgende Tabel viser, hvorledes de danske Undersaatter fordeles sig paa de forskellige Grupper af Kommuner:

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Født andetsteds eller Fødested uangivet	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
16 Landkommuner i Haderslev Østeramt	517	474	254	170	2	9
13 Landkommuner i Haderslev Vesteramt	445	426	245	160	—	2
16 Landkommuner i Aabenraa Amt	258	235	68	30	—	2
11 Landkommuner i Sønderborg Amt	370	393	78	46	—	1
14 Landkommuner i Tønder Nørreamt	268	241	84	47	1	1
70 Landkommuner	1858	1769	729	453	3	15
Aabenraa Købstad	71	116	54	20	—	3
Løgumkloster Flække	55	61	17	10	—	—
2 Bykommuner	126	177	71	30	—	3
De 72 Komm. ialt	1984	1946	800	483	3	18

Jeg regner med, at dette Udsnit af de danske Undersaatter i Nordslesvig er tilstrækkelig stort til, at det kan betragtes som et gyldigt Udtryk for hele denne Befolkningsgruppe. Som en Prøve herpaa har jeg beregnet den procentvise Fordeling af de danske Undersaatter i de 72 Kommuner efter Aldersklasser:

Fødselsaar	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Indtil 1829	0,4	1,4	4,9	5,4
1830 — 39	5,3	4,8	7,1	8,5
1840 — 49	20,9	14,6	19,3	15,3
1850 — 59	15,8	19,0	30,6	19,9
1860 — 64	1,0	4,6	12,5	19,3
1865 — 70	2,3	2,9	17,5	21,7
1871 — 85	54,3	52,5	8,1	9,7
uoplyst	—	0,2	—	0,2
	100,0	100,0	100,0	100,0

Der er ret god Overensstemmelse med Aldersfordelingen for samtlige danske Undersaatter i de nordslesvigske Landsogne og Byer (se Side 132), saa god som man kan vente under Hensyn til Omfanget af det specielle Materiale, naar det deles ikke alene efter Køn og Fødested, men ogsaa i Aldersklasser. For den ældste Aldersgruppes Vedkommende er der tillige gennemført en Spaltning, saaledes at de fra 1830—39 og de før 1830 fødte danske Undersaatter fremtræder i to Grupper.

Det er tidligere bleven paavist, at der er forholdsvis langt færre Mænd over 45 Aar blandt de danske Undersaatter end indenfor den nordslesvigske Befolkning som Helhed, og vi har tillige ud fra vort Kendskab til de historiske Forhold ment at turde hævde, at dette Misforhold er endnu grellere for Mændene paa 55 Aar og derover. Nu har vi — for de 72 Kommuner -- en Mulighed for at efterprøve Rigtigheden af denne Paa-stand.

Mænd over 45 Aar i Procent af samtlige Mænd.

Danske Undersaatter i 72 nordslesvigske Kommuner i 1885			Hele den mandlige Befolkning i Nordslesvig i 1890	
<i>Fødselsaar</i>	<i>Født i Sønderjylland</i>	<i>Født i Kongeriget</i>	<i>Aldersklasser</i>	<i>pCt.</i>
1830—39	5,3 pCt.	7,1 pCt.	45—55 Aar	10,1 pCt.
Indtil 1829	0,4 »	4,9 »	over 55 »	16,4 »
Tilsammen	5,7 pCt.	12,0 pCt.	Tilsammen	26,6 pCt.

Skønt de to Materialer, der sammenlignes, ikke er fuldtud ensartede, taler Tallene for sig selv. De viser, at der blandt de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter praktisk talt ikke fandtes Mænd over 55 Aar og forholdsvis faa Mænd mellem 45 og 55 Aar. En Mellemstilling indtager de i Kongeriget fødte danske Undersaatter. Der var i 1885 forholdsvis flere ældre Mænd i denne Befolkningsgruppe end blandt de i Landsdelen fødte danske Undersaatter, men i Sammenligning med hele den nordslesvigske Befolkning var Mændene over 45 Aar ogsaa svagt repræsenteret indenfor denne Gruppe.

De danske Undersaatters Fordeling efter Køn, Alder og ægteskabelig Stilling samt efter Fødested i 72 Kommuner.

Naar vi deler de danske Undersaatter i de 72 Kommuner efter Køn, Alder og ægteskabelig Stilling og tillige grupperer dem efter Fødested, faar vi følgende Opstilling:

Mænd.

Fødselsaar	Født i Sønderjylland			Født i Kongeriget			Født andetsteds eller Fødested uangivet		
	Ugift	Gift	Enkem.	Ugift	Gift	Enkem.	Ugift	Gift	Enkemænd
Indtil 1839	7	98	8	15	66	12	—	—	—
1840—49	43	350	16	26	121	4	—	1	—
1850—59	91	218	3	112	126	5	—	1	—
1860—64	14	5	—	90	10	—	1	—	—
1865—70	45	—	—	138	2	—	—	—	—
1871—85	1078	—	—	65	—	—	—	—	—
Uoplyst	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mænd ialt	1278	671	27	446	325	21	1	2	—

Kvinder.

Fødselsaar	Født i Sønderjylland			Født i Kongeriget			Født andetsteds eller Fødested uangivet		
	Ugift	Gift	Enker	Ugift	Gift	Enker	Ugift	Gift	Enker
Indtil 1839	2	110	7	11	36	18	—	4	—
1840—49	—	272	11	13	59	2	1	5	—
1850—59	3	360	6	40	55	1	—	3	—
1860—64	15	74	—	82	10	—	—	2	—
1865—70	53	4	—	104	1	—	1	—	—
1871—85	1021	—	—	47	—	—	2	—	—
Uoplyst	2	2	—	—	1	—	—	—	—
Kvinder ialt	1096	822	24	297	162	21	4	14	—

Dertil kommer endnu 8 Mænd og 4 Kvinder, født i Sønderjylland, og 8 Mænd og 3 Kvinder, født i Kongeriget, for hvilke Civilstanden ikke var oplyst. Blandt Enkerne er opført 3 fraskilte Kvinder. De var alle tre født før 1840, en i Sønderjylland, to i Kongeriget.

Det er paafaldende, saa faa ugifte Kvinder der fandtes blandt de danske Undersaatter, som var født i Sønderjylland før 1860, kun 5 af 771. De sønderjydske Piger maa være gaaet af som varmt Brød i de Tider. Det er den første Tanke, der melder sig; men denne Slutning kan vi ikke drage af Tallene. De fortæller os kun, at de i Landsdelen fødte Kvinder over 25 Aar, som i 1885 var danske Undersaatter, praktisk talt alle var bleven det enten ved Mandens Option eller ved Ægteskab med Mænd, som var danske Undersaatter.

De voksne ugifte danske Undersaatter i de 72 Kommuner frembyder ogsaa i anden Henseende Interesse. I Haandbogen i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie findes en statistisk Afhandling af Arkivar Fr. J. West om Befolknings-, Erhvervs- og Beskatningsforhold i Nordslesvig siden 1864. Af de her meddelte statistiske Data har vi udfundet Antallet af ugifte Mænd og Kvinder over 14 Aar i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter, som vi for Kortheds Skyld vil være saa elskværdige at kalde voksne. Dem har vi sat i Forhold til det samlede Antal voksne Mænd og Kvinder i de fire Amter, og en tilsvarende Beregning har vi gennemført for de før 1871 fødte danske Undersaatter i de 72 Kommuner, som vi desuden har inddelt i Grupper efter Fødselsaar og Fødested.

**Voksne ugifte Mænd og Kvinder i Procent af samtlige voksne
Mænd og Kvinder.**

Fødselsaar	Danske Undersaatter i 72 Kommuner				Hele Befolkningen i Haderslev, Aaben- raa, Sønderborg og Tønder Amter	
	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Mænd	Kvinder
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder		
Indtil 1839	6,1 pCt.	1,7 pCt.	15,6 pCt.	16,4 pCt.		
1840—49	10,4 »	0,0 »	16,9 »	17,6 »		
1850—59	29,0 »	0,8 »	45,7 »	41,7 »		
1860—64	73,7 »	16,8 »	90,0 »	88,2 »		
1865—70	100,0 »	93,0 »	98,6 »	99,1 »		
Tilsammen	22,1 pCt.	7,9 pCt.	51,8 pCt.	57,5 pCt.		
Personer over 14 Aar					37,9 pCt.	38,0 pCt.

Ved Procentberegningen for hele Befolkningen i de nord-slesvigske Amter er der set bort fra Garnisonerne i Aabenraa og Sønderborg.

Grundlaget for Sammenligningen er ikke helt i Orden. Opførelsen for Befolkningen i de fire Amter omfatter foruden det egentlige Nordslesvig tillige Tønder Sønderamt og desuden alle unge Mennesker mellem 14 og 15 Aar, medens denne Aargang for de danske Undersaatters Vedkommende kun er repræsenteret ved de i December 1870 fødte Drenge og Piger. Til Gengæld mangler for hele Befolkningen de unge Mænd, som i 1885 aftjente deres Værnepligt. Men disse Uoverensstemmelser faar ikke saa stor Indflydelse paa Procentberegningen, at det betyder noget for den Brug, vi vil gøre af Tallene. Det er ikke Nøjagtighed, vi tilstræber, men et omtrentligt Udtryk for den Styrke, hvormed de voksne ugifte Mænd og Kvinder gør sig gældende indenfor hele Befolkningen og i de to Grupper af danske Undersaatter i de 72 Kommuner.

Til trods for at Aldersklassen 15—20 Aar, i hvilken der næsten ingen gifte findes, virker udjævnende paa Procenttallene, kan det slaas fast, at der i 1885 var forholdsvis langt færre ugifte Mænd og Kvinder blandt de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter end i Befolkningen som Helhed. Til Gengæld staar de nordfra tilflyttede danske Undersaatter med en særlig høj Procent for ugifte voksne Mennesker.

Grunden til, at der var saa faa ugifte Kvinder blandt de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter over 15 Aar, kender vi. For Mændenes Vedkommende er Forklaringen den, at der i 1885, som tidligere paavist, fandtes meget faa unge Mænd i Alderen 15—25 Aar.

Ikke mindre Interesse frembyder de høje Procenttal for ugifte voksne danske Undersaatter fra Kongeriget. Det er, som vi senere skal se, Tjenestefolkene fra det gamle Land, der fylder op i Aldersklasserne 15—35 Aar. De havde ikke fast Bopæl i Landsdelen men vendte efter kortere eller længere Tid tilbage til deres Hjemegn med Undtagelse af de Kvinder, som

blev gift hernede. Alle mandlige danske Undersaatter skulde i Henhold til Patentet af 5. November 1841, som var bleven sat i Kraft af Regeringen i Begyndelsen af Halvfjerdserne, have særlig Tilladelse baade til at gifte sig og til at sætte Bo. Ved en indenrigsministeriel Bekendtgørelse af 26. December 1882 og en fortrolig Forordning af 16. Januar 1883 var Bestemmelserne om Bosættelsestilladelse for Tilflyttere fra Danmark bleven skærpet, saaledes at Tilladelsen kun gaves i Undtagelsestilfælde.

Af de tidligere meddelte Tal for nordfra tilflyttede danske Undersaatter i hele Nordslesvig fremgaar det, at der var langt flere Mænd end Kvinder indenfor denne Gruppe. Vi har været inde paa det Spørgsmaal, om denne Forskel skyldes en større Indvandring af Mænd end af Kvinder eller den Omstændighed, at en Del af de i Kongeriget fødte Kvinder er udgaaet af de danske Undersaatters Rækker ved Ægteskab med preussiske Borgere. Hvis vi begrænser Betragtningen til de ugifte voksne Mænd og Kvinder fra det gamle Land i de 72 Kommuner, saa viser det sig, at Mændene ogsaa her havde Overtaget omend i mindre Grad end for samtlige i Kongeriget fødte danske Undersaatter. Af de fra 1860 til 1870 fødte danske Undersaatter af den nævnte Kategori var kun 12 Mænd og 11 Kvinder gifte; blandt de ugifte stod 228 Mænd overfor 186 Kvinder. Tallene er dog saa smaa, at der ikke kan drages sikre Slutninger af dem. Men vi har en Mulighed for ad en anden Vej at komme til Klarhed over dette Spørgsmaal.

I den tidligere citerede Haandbog findes en Opgørelse af de i fremmede Lande fødte Indbyggere i de fire nordslesvigske Amter ved Folketællingen i 1885. Ved at fradrage de forholdsvis faa Borgere i andre ikke-tyske Stater, som taltes indenfor det nævnte Omraade den 1. December 1890 (se Side 159), faar man tilnærmelsesvis rigtige Tal for de i Kongeriget fødte Mennesker, som i 1885 boede i de 4 nordslesvigske Amter. I den følgende Oversigt stilles disse Tal, afrundet til fulde Hundreder,

overfor Antallet af danske Undersaatter, som ifølge vor Undersøgelse var født i det gamle Land.

Personer, født i Danmark.

Amter	Hele Befolkningen		Danske Undersaatter	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Haderslev	3.900	3.800	2.713	1.843
Aabenraa	700	600	423	179
Sønderborg	900	700	614	346
Tønder	1.000	900	497	237
Tilsammen	6.500	6.000	4.247	2.605

I 1885 levede der altsaa ud over de fra Kongeriget indvandrede danske Undersaatter et ret betydeligt Antal Mænd og Kvinder i de fire Amter, som var født i Danmark. Denne Differance kan for Mændenes Vedkommende ikke skyldes Naturalisationer alene, da der kun undtagelsesvis blev tildelt nordfra tilflyttede Personer preussisk Borgerret. Og det kan heller ikke antages, at over 3.000 Kvinder skulde have faaet denne Ret ved Ægteskab med preussiske Statsborgere. Forklaringen maa være den, at en væsentlig Del af de i Danmark fødte Personer, som taltes i de fire Amter den 1. December 1885, var flyttet til Nordslesvig før 1864 og automatisk bleven Borgere i Preussen ved Landsdelens Indlemmelse i denne Stat.

Tallene viser tillige, at Indvandringen nordfra har været noget større for Mændenes end for Kvindernes Vedkommende, dog kun smaa 10 pCt.

Efter dette lille Svinkeærinde vender vi tilbage til de 72 Kommuner.

Der var forbavsende faa Enkemænd og Enker blandt de danske Undersaatter i disse Kommuner i 1885. Dette fremgaar tydeligt af en Sammenligning med den almindelige Befolkning. For hvert Hundrede gifte Kvinder var der ved Folketællingerne i 1871 og 1895 ifølge Haandbogen 24—31 Enker og fra-

skilte Kvinder i de fire nordslesvigske Amter. Men som det fremgaar af de Side 143 meddelte Tal, stiller dette Forhold sig helt anderledes for de danske Undersaatter i de 72 Kommuner. Af de i Sønderjylland fødte Kvinder kom i 1885 kun 3, af de i Kongeriget fødte 13 Enker og fraskilte paa 100 gifte. Ved Folketællingen i 1885 forholdt Antallet af Enkemænd, Enker og fraskilte i Haderslev Amt sig til Antallet af gifte Kvinder som 39 til 100. For de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter i de 72 Kommuner var det tilsvarende Forhold 6 : 100, for de nordfra tilflyttede 26 : 100.

Først troede vi, at dette ejendommelige Forhold skyldtes Mangler ved Materialet. Det var jo muligt, at en Del af Enkemændene og Enkerne paa Folketællingsskemaerne var betegnet som gifte (i Modsætning til ugifte). Imod denne Antagelse talte dog den Omstændighed, at Tællingen for Befolkningen som Helhed viste helt andre Tal for Forholdet mellem Enker og gifte Kvinder. Og dernæst maa det erindres, at Udfyldningen af Skemaerne ikke var overladt til Folk selv men besørgedes af mere eller mindre skolede Tællere. Saa var der selvfølgelig den Mulighed, at der var begaaet Fejl ved Overførslen til Kartotekkortene. Men denne Hypotese kunde vi heller ikke slaa os til Ro med.

Ved nærmere Eftertanke ligger Forklaringen lige for Haanden. Den er at søge i den tidligere paapegede Ejendommelighed ved vort Materiale, at der i 1885 var meget faa gamle Mennesker blandt de danske Undersaatter i Nordslesvig, i Særdelshed blandt de i Sønderjylland fødte. Og det er jo fornemmelig i de ældre Aldersklasser, at Enkemændene og Enkerne findes.

Blandt de danske Undersaatter i de meromtalte 72 Kommuner fandtes den 1. December 1885 998 gifte Mænd og 998 gifte Kvinder. Det passer jo nydeligt; men det betyder ikke, at der er Tale om 998 Ægteskaber. Ved enhver Folketælling kan man gøre den Iagttagelse, at en Del gifte Kvinder og navnlig gifte Mænd er fraværende fra Hjemmet paa Erhvervets

Vegne eller af andre Grunde. Saaledes ogsaa her. Det beror altsaa paa et Tilfælde, at der var lige mange Ægtemænd og Hustruer blandt de danske Undersaatter i de 72 Kommuner.

I de smaa preussiske Kommuner var Forholdene overskuelige, og det gælder selvfølgelig i endnu højere Grad om det Udsnit af Befolkningen, som der her er Tale om. Naar man gennemgaar Kartotek kortene i de enkelte Kommuner, træder Familierne tydeligt frem for Øjet. Ved en saadan Gennemgang af Materialet har det ikke været muligt at finde en Kone til 92 Ægtemænd eller en Mand til ligesaa mange gifte Kvinder. Dem betragter vi som Græsenkemænd henholdsvis som Græsenker. Derimod har vi ment at kunne parre de øvrige 906 gifte Mænd og gifte Kvinder med hinanden. Kobleri er ellers ikke tilladt, heller ikke i Statistiken. Men naar enhver faar sin rette Mage, saa sker der jo ingen Skade, og det Formaal, vi forfølger med dette Eksperiment, er fuldkommen legitimt og af betydelig Interesse for vor Undersøgelse. Opstillingen ser saaledes ud:

Ægtemænd født			gift med Kvinder født		
<i>i Sønderjvland</i>	<i>i Kongeriget</i>	<i>andetsteds</i>	<i>i Sønderjvland</i>	<i>i Kongeriget</i>	<i>andetsteds</i>
620			546	66	8
	284		207	72	5
		2	2		
620	284	2	755	138	13

60 pCt. af de af os konstruerede Ægteskaber var indgaaet mellem Mænd og Kvinder, som var født i Sønderjylland. Desuden var i 8 pCt. af Ægteskaberne Manden, i 23 pCt. Hustruen født Sønderjyde. Kun i knap 9 af 100 Tilfælde var hverken Mand eller Hustru Sønderjyde af Fødsel.

Under Forudsætning af at vi har været heldige med Parringen af de gifte Mænd og Kvinder i de 72 Kommuner, at de øvrige Ægteskaber mellem danske Undersaatter i Nordslesvig sammensætter sig paa samme Maade som de af os opstillede, at der i Gennemsnit falder lige mange Børn paa hvert Ægte-

skab indenfor de forskellige Grupper af danske Undersaatter, og af Vandringer og Dødelighed har haft samme Indflydelse paa de forskellige Grupper af Familier og deres Sammensætning, kan vi opstille en Kalkule med Hensyn til Afstamningen af de efter 1864 i Sønderjylland fødte Børn af danske Undersaatter. Af disse statsløse Personer, hvis Antal vi for hele Nordslesvig har opgjort til godt 11,000, skulde efter vor Kalkule

- 1) 60 pCt. eller 6.600 baade paa fædrene og mødrene Side være Nordslesvigere af Afstamning,
- 2) 8 » » 880 gennem Faderen,
- 3) 23 » » 2.530 gennem Moderen være knyttet til Nordslesvig og kun
- 4) 9 » » 990 ikke ved Afstamning have Forbindelse med Landsdelen.

Nu er jeg selvfølgelig klar over, at de anførte Forudsætninger ikke fuldtud holder Stik. Det er saaledes tidligere paavist, at en Del af Børnene af de danske Undersaatter er født i Kongeriget. Det gælder formentlig navnlig om Børnene i de Ægteskaber, hvor baade Faderen og Moderen stammer fra det gamle Land. Hvis dette er rigtigt, saa er Antallet af de i Nordslesvig fødte Børn af saadanne Ægteskaber ansat for højt med 990.

Men tiltrods for den Usikkerhed, der klæber ved de enkelte Led i vort Regnestykke, har vi alligevel anset det for Umagen værd at opstille det. Det kommer ikke an paa et Par Hundrede Stykker fra eller til. Men det er os magtpaaliggende at paavise, at det overvældende Flertal af de hjemløse Danske i Nordslesvig enten fra Faderen eller Moderen eller fra begge Forældre havde sønderjydske Blod i deres Aarer. Og derom levner Tallene ingen Tvivl.

De under 1) og 2) opførte Personer var statsløse Optantbørn. Hvis vort Regnestykke er rigtigt, skulde der i 1885 have været ca. 7.500 af dem i Nordslesvig.

Der kunde i denne Sammenhæng endnu være Anledning til at minde om, at en Del af de danske Undersaatter, der er

betegnet som født i Kongeriget, i Virkeligheden var af sønderjydske Æt. Det er allerede nævnt, at der fandtes en Del Optantbørn blandt de efter 1864 nord for Kongeaaen fødte danske Undersaatter. Men der var ogsaa Folk af sønderjydske Afstamning blandt de øvrige danske Undersaatter fra det gamle Land.

Danske Undersaatter i de 72 Kommuner, født i Kongeriget.

Fødested	Antal		Procentvis Fordeling	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
De 8 Sogne ved Kolding	46	52	5,8 pCt.	10,8 pCt.
Nørrejylland iøvrigt	498	296	62,3 »	61,3 »
Ærø	28	22	3,5 »	4,5 »
Østifterne iøvrigt	114	56	14,2 »	11,6 »
Ikke nærmere betegnet	114	57	14,2 »	11,8 »
Tilsammen	800	483	100 pCt.	100 pCt.

De tidligere slesvigske Omraader ved Ribe har uden Tvivl ligeledes ydet deres Kontingent til Vandringerne sydpaa. Men vi har ikke haft tilstrækkeligt Kendskab til Forholdene til at kunne paavise dette. Og det skulde være mærkeligt, om ikke ogsaa en Del af de nordfra tilflyttede danske Undersaatter, hvis Fødested vi ikke nærmere har kunnet bestemme, skulde være født paa gammel slesvigsk Grund. Saa meget kan vi i hvert Fald sige, at henved 10 pCt. af de mandlige og over 15 pCt. af de kvindelige danske Undersaatter i de 72 Kommuner, der figurerer som født i Kongeriget, efter Fødestedet (de 8 Sogne og Ærø) maa betegnes som Slesvigere, og det maa antages, at noget lignende gælder om Landsdelen som Helhed. Jo mere vi fordyber os i vort Materiale, desto mere indsnævres det Element af danske Undersaatter i Nordslesvig, som efter Fødsel og Afstammning var fremmed for Landsdelen.

Tallene viser forøvrigt, at der var ca. fire Gange saa mange Jyder som Øboere blandt Tilflytterne fra det gamle Land. Jyderne var spredt over hele Omraadet men dominerede navnlig paa den vestlige Del af Fastlandet, medens Øboerne mest holdt

sig til Østkysten. Ærøboerne fandtes næsten udelukkende paa Als.

Begrebet »de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter« i Nordslesvig trænger ligeledes til et Eftersyn. Der foreligger jo den Mulighed, at en væsentlig Del af dem var født syd for den nuværende Grænse. For de 72 Kommuner har en Undersøgelse givet det Resultat, at kun 13 Mænd og 17 Kvinder var fra Mellemlesvig og 2 Mænd og 2 Kvinder fra Sydslesvig. Det viser sig altsaa, at de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter, som i 1885 levede i Nordslesvig, praktisk talt alle var Nordslesvigere af Fødsel.

Fordelingen efter Erhverv.

Som allerede nævnt, giver Kartotek kortene i Rigsarkivet ogsaa Oplysning om de danske Undersaatters Erhverv. Paa Grundlag af disse Oplysninger har vi foretaget en Undersøgelse vedrørende de voksne Mænd og de voksne ugifte Kvinder i de 72 Kommuner, forsaavidt som de var født i Sønderjylland eller i Kongeriget.

Gifte Mænd og Enkemænd, fordelt efter Erhverv.

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Samtlige gifte Mænd og Enkemænd	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
Landbrug	487	69,8	204	58,9	691	66,2
Haandværk	124	17,8	73	21,1	197	18,9
Handel	20	2,8	11	3,2	31	2,9
Andet Erhverv eller uoplyst	67	9,6	58	16,8	125	12,0
Tilsammen	698	100	346	100	1044	100

Af de gifte Mænd og Enkemændene blandt de danske Undersaatter i de 72 Kommuner havde 7 Landbrugere, 29 Haandværkere og 11 Handlende Bopæl i Aabenraa eller Løgumkloster, endvidere 25 Personer, som havde andet Erhverv eller var opført uden Angivelse af Profession. Blandt de sidstnævnte var

der en Del Arbejdere, om hvilke det ikke var oplyst, indenfor hvilken Erhvervsgrænse de var beskæftiget.

Ugifte Mænd, født før 1871, fordelt efter Erhverv.

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Såmtlige gifte Mænd og Enkemænd	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
Landbrug	121	60,5	254	69,3	385	66,3
Haandværk	32	16,0	59	15,5	91	15,7
Handel	4	2,0	13	3,4	17	2,9
Andet Erhverv eller uoplyst	43	21,5	45	11,8	88	15,1
Tilsammen	200	100	381	100	581	100

4 af de 385 Landbrugere samt 18 Haandværkere, 7 Handlende og 17 Personer med andet Erhverv eller uden Angivelse af Erhverv opholdt sig i de to Bykommuner.

Oplysningerne om de danske Undersaatters Erhvervsforhold er ikke saa fuldstændige, som man kunde ønske. I en Række af Tilfælde er den paagældende Rubrik paa Kartotek kortene ikke udfyldt, og de anvendte Betegnelser er ofte upræcise. Naar en Mand f. Eks. staar opført som Landmand, er det umuligt at afgøre, om han er selvstændig Landbruger eller Landbrugsmedhjælper. Men det maa formodes, at de fleste gifte Mænd og Enkemænd har haft selvstændig Virksomhed og at næsten alle ugifte har staaet i et Tjenesteforhold.

Men tiltrods for Manglerne ved Materialet fremgaar det med tilstrækkelig Tydelighed af Tallene, at Landbruget dominerede som Erhverv for de danske Undersaatter i de 72 Kommuner. Af de gifte Mænd og Enkemændene, som var født i Sønderjylland, og af de ugifte Mænd fra Kongeriget var ca. 70 pCt. Landbrugere. For de to andre Grupper af Mænd ligger Landbrugsprocenten omkring 60. Dersom vi kunde anbringe de »uoplyste« i de Erhvervsgrupper, hvor de hører hjemme, vilde Procenttallene uden Tvivl være endnu højere og for alle fire Grupper under et sandsynligvis ligge over 70.

Den 2. Juni 1882 afholdtes en almindelig Erhvervstælling i Preussen. Ifølge de herom i Haandbogen meddelte Oplysninger udgjorde den Del af Befolkningen, som levede af Landbrug, 52 til 66 pCt. af den samlede Befolkning i de fire nordslesvigske Amter, for alle Amter under et ca. 60 pCt. Ved Tællingerne i 1867 og 1895 var Landbrugsprocenten 61 henholdsvis 57. Under Forudsætning af, at Erhvervsfordelingen for samtlige danske Undersaatter i Nordslesvig i 1885 har været den samme som for de voksne Mænd i de 72 Kommuner, kan man sige, at Landbruget spillede en endnu større Rolle som Erhverv for de danske Undersaatter end for Befolkningen som Helhed.

Det er kun, hvad man kunde vente. Bønderne var det bærende og førende Element i den danske Bevægelse i Nordslesvig. Derfor var det ogsaa navnlig indenfor Bondestanden, at de unge Mænd opterede for Danmark eller udvandrede efter Optionsfristens Ophør. Og den store Udvandring af Landbougdom fra Nordslesvig gav, som allerede nævnt, Anledning til en forøget Indvandring af Bønderkarle og Bønderpiger fra Kongeriget

Men Tallene frembyder Interesse ogsaa i anden Henseende. Medens de gifte Mænd og Enkemændene er ca. 2½ Gange saa talrige som de ugifte, forsaavidt angaar de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter, er der flere ugifte end gifte Mænd og Enkemænd blandt de nordfra tilflyttede. Det er Bønderkarlene fra Kongeriget, der giver de ugifte Overvægten indenfor denne Gruppe, hvorimod den voksne Ungdom af de tidligere anførte Grunde var sparsomt repræsenteret blandt de i Sønderjylland fødte danske Undersaatter.

Der var ogsaa forholdsvis mange Haandværkssvende og Lærlinge blandt de ugifte danske Undersaatter fra det gamle Land, men endnu flere selvstændige Haandværkere. Disse var sandsynligvis kommen herved som vandrende Svende og havde mødt deres Skæbne i en sønderjydsk Piges Skikkelse. De havde i hvert Fald nedsat sig i Landsdelen, medens de unge Mænd fra Kongeriget, som i 1885 havde taget Plads i Sønder-

jylland, ikke havde Udsigt til at opnaa Bosættelsestilladelse syd for Grænsen og derfor før eller senere maatte vende tilbage til Danmark.

Inden vi forlader dette Emne, skal vi endnu kaste et Blik paa de voksne ugifte Kvinder.

**Ugifte kvindelige danske Undersaatter, født før 1871,
fordelt efter Erhverv.**

	Født i Sønderjylland		Født i Kongeriget		Samtlige ugifte Kvinder over 15 Aar	
	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>
Selvstændige						
Kvinder	6	8,2	7	2,8	13	4,0
Tjenestepiger	38	52,0	201	80,4	239	74,0
Børn	8	11,0	2	0,8	10	3,1
Stilling uoplyst	21	28,8	40	16,0	61	18,9
Tilsammen	73	100	250	100	323	100

Af de 13 ugifte Kvinder med selvstændigt Erhverv var 7 Syersker, 4 Lærerinder, 1 Væverske og 1 Husejerske. Men de spiller ingen Rolle ved Siden af de 239 Tjenestepiger og de 61 Kvinder, for hvilke der ikke foreligger nogen Oplysning om Erhverv. Af disse har vel ogsaa en væsentlig Del været kvindeligt Tyende. Det store Flertal af Tjenestepigerne var født i Kongeriget. Ogsaa de var kun Gæster i Sønderjylland, hvis de da ikke gik hen og blev forlovet under deres Ophold hernede og senere ved Giftermaal fast knyttet til Landsdelen. 10 af de unge Piger er betegnet som Børn.

De Læsere, som har fulgt mig paa den besværlige Vandring gennem det Talmateriale, vi nu har faaet Bugt med, vil have lagt Mærke til, at vi Gang paa Gang ad forskellige Veje er kommen til de samme Resultater. Disse Gentagelser virker maa-ske ikke oplivende under Læsningen. Formaalet med denne Undersøgelse er heller ikke at underholde men at kaste Lys over et Emne, som vi hidtil ikke har haft nogen sikker historisk Viden om. Ud fra dette Synspunkt har Gentagelserne deres

Berettigelse, idet de bidrager til at underbygge de Resultater, vi er naaet til.

De danske Undersaatter i Kiel.

Adgangen til Option stod aaben for alle Undersaatter i de af Danmark afstaaede Territorier, altsaa ogsaa for Holstenerne og Lauenborgerne. Dersom der i 1885 har levet Optanter i Holsten, maa det fremgaa af Statistiken over danske Undersaatter i Preussen. En Undersøgelse af Kartotekkortene for Kiel har givet et negativt Resultat i saa Henseende.

Den 1. December 1885 taltes i Kiel — foruden Besætningerne paa de danske Skibe i Havnen og enkelte andre midlertidig nærværende Personer fra Danmark — 146 danske Undersaatter, 72 Mænd og 74 Kvinder. Det svarer til knap 0,3 pCt. af Byens Befolkning. Blandt de mandlige danske Undersaatter, som var født før 1864, var der ingen Holstenerne af Fødsel, og der fandtes heller ingen Slesvigere iblandt dem. Derimod var der indenfor de samme Aldersklasser 13 Kvinder, som var født i Hertugdømmerne, deraf 10 i Holsten, 1 i Mellemslesvig og 2 i Sydslesvig. Men af de 13 Kvinder var i hvert Fald de 11 bleven danske Undersaatter ved Ægteskab med Mænd fra Kongeriget. En var Enke, og for en er Civilstanden ikke oplyst.

Det store Flertal af de danske Undersaatter i Kiel var indvandret fra Danmark, for Mændenes Vedkommende 65 af 72, deriblandt 4 Børn. En Fordeling af de 61 voksne Mænd efter Erhverv giver følgende Resultat: 3 af dem var selvstændige Haandværkere, 22 Haandværkssvende og 2 Lærlinge. Desuden er 3 betegnet som Haandværkere, uden at det er oplyst, om de havde selvstændig Virksomhed, og 9 som Arbejdere. Endvidere var der 4 Handlende, 7 Handelsmedhjælpere, 3 Tjenere, 4 Medhjælpere i andre Fag, en Droskeejer, en Rentier, en Student og et Almisselem.

I Gaarden ved Kiel opholdt sig paa samme Tid 4 danske Undersaatter: en Skibstørrer fra Sjælland, to Københavnerne, af hvilke den ene var Bødkersvend, den anden Fodermester, og en

Aarhusianer, hvis Erhverv ikke er angivet paa Kartotekkortet.

Afsluttende Bemærkninger.

Bortset fra det — som det viste sig, ubegrundede — Besvær, vi har haft med Enkemændene og Enkerne i Relation til de gifte danske Undersaatter i de 72 Kommuner, har Materialet ikke voldt Vanskeligheder, som er værd at nævne.

Der var opført 19 Personer under Bynavne, som ikke findes i Virkeligheden, 11 i Sønderborg Amt og 8 i Tønder Amt. Der er her aabenbart Tale om Skrivefejl ved Udfærdigelsen af Kartotek kortene. Skriften i Folketællingslisterne har vel ikke altid været saa tydelig, at det har været let at læse Navnene. Men ved Hjælp af en Smule Opfindsomhed er det lykkedes os at faa de vildfarne danske Undersaatter bragt paa Plads, forhaabentlig paa det Sted, hvor de hører hjemme. I Sønderborg Amt skulde der være 10 Drengébørn i »Hederup«; de er bleven anbragt i Ullerup (paa Tysk Ulderup), og en gift Kvinde fra »Sonberg« har vi betragtet som hjemmehørende i Sandbjerg. I Tønder Amt er 3 danske Undersaatter i Kartotek kortene opført under »Wandrup«; men da der ikke eksisterer nogen By af dette Navn i Amtet, er de bleven placeret i Randerup (paa Tysk Randrup), og 5 Personer, som havde forvildet sig til »Tandeby«, er overført til Landeby. Jeg haaber, at der ikke er begaaet nogen Fejl ved disse — i en statistisk Afhandling noget usædvanlige — Dispositioner. Men selv om det skulde være Tilfældet, er der ikke sket nogen større Skade derved, da der kun er Tale om en Omplacering af de 19 Personer indenfor de to Amter. Forøvrigt er Tallene saa smaa, at de ikke mærkelbart kan paavirke Helhedsbilledet.

Hvor Civilstanden ikke var oplyst, har jeg tilladt mig at indhente det forsømte i enkelte Tilfælde, hvor det efter min Mening kunde gøres uden Risiko for at tage fejl. Naar der f. Eks. var Tale om en Tjenestekarl paa 20 Aar, har jeg ikke ta-

get i Betænkning at betegne ham som ugift. Ellers har der ikke været Vanskeligheder af nogen Art.

Men kan man nu — vil maaske en og anden spørge — være sikker paa, at Materialet vedrørende de danske Undersaatter i Nord- og Mellemslesvig er fuldstændigt? Til Beroligelse for eventuelle Skeptikere skal jeg som Afslutning paa denne Undersøgelse fremsætte nogle Bemærkninger herom.

I den tidligere citerede Afhandling i Haandbogen i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie har Arkivar West efter officielle Kilder meddelt Tallene paa de Borgere i ikke-tyske Stater, som den 1. December 1885 opholdt sig i de fem nord- og mellemslesvigske Amter. Disse Tal aftrykkes her og sammenstilles Amt for Amt med Antallet af danske Undersaatter iflg. vor Undersøgelse.

	Borgere i ikke-tyske Stater ifg. Haandbogen		Danske Undersaatter ifg. vor Undersøgelse	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Haderslev Amt	8.023	7.076	7.779	6.857
Aabenraa Amt	1.928	1.708	1.781	1.541
Sønderborg Amt	2.889	2.726	2.760	2.582
Tønder Amt	1.874	1.472	1.802	1.419
Flensborg Amt	855	669	617	538
Nord- og Mellemslesv.	15.569	13.651	14.739	12.937

Differencen mellem de to Talrækker for Mænd og for Kvinder skal svare til det Antal Personer, som var Borgere i andre ikke-tyske Stater, eller for hvilke Statsborgerforholdet ikke var oplyst. En særlig Opgørelse af disse har ikke staaet til min Raadighed. Derimod findes en saadan Opgørelse for Folketællingen af 1890 i Haandbogen, og da der næppe er sket større Forskydninger i denne Folkegruppe i de mellemliggende 5 Aar, skal vi sammenholde Tallene fra 1890 med de Tal, som angiver Forskellen mellem samtlige ikke-tyske Statsborgere og de danske Undersaatter i 1885 for de enkelte Amter.

	Borgere i andre ikke-tyske Stater			
	1890		beregnet for 1885	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Haderslev Amt	221	200	244	219
Aabenraa Amt	141	143	147	167
Sønderborg Amt	131	130	129	144
Tønder Amt	48	32	72	53
Flensborg Amt	174	123	238	131
Nord- og Mellemslesvig	715	628	830	714

Der er ret god Overensstemmelse mellem Tallene, i Særdelighed naar Hensyn tages til den økonomiske Udvikling i Tiden mellem de to Folketællinger. Det maa antages, at den økonomiske Krise i sidste Halvdel af Firserne har standset Tilgangen af fremmede Statsborgere, og at deres Antal er gaaet noget tilbage i det omhandlede Tidsrum dels ved Bortflytning og Dødsfald, dels ved Naturalisation. At denne Antagelse er rigtig, synes at fremgaa af de Oplysninger, som Dr. M. Iversen har givet i Afhandlingen i Nationaløkonomisk Tidsskrift vedrørende den nordslesvigske Befolknings Fordeling efter Statsborgerforhold. Ved Folketællingen i 1871 var der indenfor det Omraade, som nu udgør de sønderjydske Landsdele, foruden de danske Undersaatter ca. 1.100 fremmede Statsborgere, i 1890 derimod kun ca. 900. I 1900 var deres Antal yderligere dalet til ca. 800. Først efter det økonomiske Opsving i Begyndelsen af det 20. Aarhundrede indtræder en Stigning i den her omhandlede Kategori af fremmede Statsborgere i Nordslesvig til ca. 1.500 i 1910.

Herefter maa man have Lov til at gaa ud fra, at det Folketællingsmateriale vedrørende de danske Undersaatter i Nord- og Mellemslesvig, som her er gjort til Genstand for en Undersøgelse, er komplet, og at det Billede, Tallene giver af Forholdene, i alt væsentligt er rigtigt.

P. A. Callø.